

RUSYA'DA BİR OSMANLI RUM ÂLİMİ: EVGENIOS VOULGARIS ve

ORTODOKS KİLİSESİNDE AYDINLANMA

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TOBB EKONOMİ VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ

EDA GENÇ ATALAY

TARİH

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AĞUSTOS 2022

Bu Yüksek Lisans Tezinin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm koşulları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Serdar SAYAN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu çalışmayı okuduğumu ve çalışmanın kapsam ve içerik olarak Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda bir Yüksek Lisans Tezi olabilecek yeterlilikte olduğuna kanaat getirdiğimi onaylıyorum.

Yüksek Lisans Tezi Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Hasan ÇOLAK

(TOBB ETÜ, Tarih)

Yüksek Lisans Tezi Jürisi Üyeleri

Dr. Öğr. Üyesi Samuel J. HIRST

(Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler)

Dr. Öğr. Üyesi Harun YENİ

(TOBB ETÜ, Tarih)

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

EDA GENÇ ATALAY

ÖZ

RUSYA’DA BİR OSMANLI RUM ÂLİMİ: EVGENIOS VOULGARIS ve ORTODOKS KİLİSESİNDE AYDINLANMA

GENÇ ATALAY, Eda

Yüksek Lisans, Tarih

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Hasan ÇOLAK

Evgenios Voulgaris, Venedik, Osmanlı İmparatorluğu, Alman şehir devletleri ve Rusya topraklarında yaşamını sürdürdü. 18. yüzyılın önemli Rum âlimlerinden biri olan Voulgaris, çeşitli fikri geleneklerden etkilenererek kendi düşüncelerini geliştirdi. Aydınlanma düşüncesini eğitim kurumları ve eserleri aracılığıyla Rumlar arasında yaydı. Rum âlimlerinin Aydınlanma düşüncesi kapsamındaki tartışmalarına öncülük eden Voulgaris, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ve Rusya’daki faaliyetleri ile bu bölgeler arasındaki etkileşimin bir parçası haline geldi. Voulgaris’in çeşitli kültürlerin, fikir dünyalarının ve siyasi sınırların ötesine geçerek ilmi faaliyetlerini yürütmesi, 18. yüzyıldaki bağlantılı alanların varlığını göstermektedir. Bu tez, Voulgaris üzerinden, Aydınlanma âlimlerinin basmakalıp anlatısının ötesine geçmeyi amaçlamakla birlikte, Rumların etkileşimin aktörleri olarak Rus ve Osmanlı topraklarında nasıl bir etki bıraktıklarını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rumlar, Novorossiya, Etkileşim, Osmanlı İmparatorluğu

ABSTRACT

AN OTTOMAN RUM SCHOLAR in RUSSIA: EVGENIOS VOULGARIS and
the ENLIGHTENMENT in the ORTHODOX CHURCH

GENÇ ATALAY, Eda

Master of Arts, History

Supervisor: Asst. Prof. Hasan ÇOLAK

Evgenios Voulgaris lived in Venice, the Ottoman Empire, German city states and Russia. One of the important Rum scholars of the 18th century, Voulgaris developed his own ideas which were nourished by various intellectual traditions. He spread the idea of the Enlightenment among the Orthodox through educational institutions and his works. Having led the discussions within the scope of the Enlightenment thought of Rum scholars, Voulgaris became a part of the interaction with his activities in the Ottoman Empire, Germany and Russia. The fact that he carried out his scholarly activities across various cultures, worlds of ideas and political borders shows the existence of connected areas in the 18th century. This thesis is aimed at going beyond the stereotypical narrative of Enlightenment scholars through Voulgaris, and discusses how the Rums, as actors of interaction, had an impact on Russian and Ottoman lands.

Key Words: Rum, Novorossiya, Interaction, Ottoman Empire

TEŞEKKÜR

Bu tezin kaleme alınmasında büyük bir rolü olan, her zaman desteğini ve yardımını esirgemeyen, lisans eğitimimden itibaren Osmanlı tarihi ve Rumlar üzerine ufkumun genişlemesini sağlayan ve tarihe bakış açımı değiştiren tez danışmanım Dr. Hasan Çolak’a teşekkürlerimi sunarım. Dr. Harun Yeni ve Dr. Samuel Hirst’e tezin yazımına sağladıkları katkılar için teşekkür ederim. Rusya tarihi hakkında kıymetli fikirlerini benimle paylaşarak bu alana yönelmemde beni yüreklendiren Dr. Pınar Üre’ye ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Tarih eğitimimde bana yol gösteren ve her türlü sorunumda yanımda olan Prof. Dr. Yusuf Sarımay, Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak ve Dr. Yavuz Özgüldür minnettarım.

Tüm eğitim hayatım boyunca yanımda olan ve en zor anlarımı kolaylaştıran aileme şükranlarımı sunarım. Özellikle hep yanımdaymışçasına varlığını hissettiren ve bana her zaman güvenen babama müteşekkirim. Eşim Emre Atalay’a tez döneminin tüm psikolojik yükünü tek başına üstlendiği ve beni cesaretlendirdiği için minnettarım. Manevi açıdan beni destekleyen Sultan Çavuş, Zeynep Şule Kaya ve Elif Büşra Yıldırım’a teşekkür ederim.

Son olarak, yüksek lisans eğitimime 2210-A Genel Yurt İçi Yüksek Lisans Burs kapsamında destek olan TÜBİTAK’a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL SAYFASI.....	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
BÖLÜM I	1
GİRİŞ	1
1.1. Literatür.....	1
1.2. Yöntem ve Kaynaklar	10
1.3. Kapsam	15
BÖLÜM II.....	19
KİLİSE AYDINLANMASI ve EVGENIOS VOULGARIS	19
2.1. Aydınlanma Kültürü	19
2.2. Rusya İmparatorluğu ve Aydınlanma Kültürü	28
2.3. Aydınlanma Kültürünün Osmanlı Dünyasındaki Yansımaları	38
BÖLÜM III.....	65
EVGENIOS VOULGARIS ve ETKİLEŞİM AĞLARI	65
BÖLÜM IV	79
RUSYA’NIN İSKÂN POLİTİKASI ve NOVOROSSIYA’NIN İNŞASI.....	79
4.1. Çariçe Katerina ve Rumlar: Siyasi ve Entelektüel Bağlam	79
4.2. Rusya İmparatorluğu’nun Güneye İlerlemesi ve İskân Politikası.....	85
4.3. Herson ve Slavyansk Başpiskoposu Evgenios Voulgaris	103
BÖLÜM V	111
SONUÇ	111
KAYNAKÇA	117

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Literatür

Bu tezde, Rum Aydınlanmasının önemli isimlerinden Evgenios Voulgaris, Aydınlanma düşüncesi, etkileşim ağları ve Rusya'daki faaliyetleri kapsamında değerlendirilecektir. Voulgaris'in çeşitli siyasi, kültürel ve entelektüel dünyalarla olan bağları, kendisinin Osmanlı tebaası kimliği üzerinden yorumlanacaktır.

20. yüzyıldan itibaren Osmanlı Rumları üzerine yapılan çalışmalar, Patrikhane ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri, Rumların bağımsızlık mücadelesi ve Osmanlı dünyasından bağımsız olarak Avrupa devletleri ve toplumları ile olan münasebetleri etrafında şekillenmiştir. Ayrıca kurumlar, önderler ya da Rum toplumunun topyekûn değerlendirildiği çalışmaların yanında biyografik çalışmalar da mevcut literatür içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Dahası, Voulgaris gibi pek çok Osmanlı Rum'u Avrupa merkezli bir bakış açısıyla değerlendirilerek sadece Osmanlı Devleti sınırlarında oldukları süre zarfında Osmanlı dünyasının bir parçası olarak görülmüş ve farklı yerlerde yaşadıkları dönemler için Osmanlı dünyası ile olan bağlantıları yokmuşçasına resmedilmiştir. Bağlantılı tarih usulü ile birlikte, tarihin aktörleri ve bunlar arasındaki etkileşimler kapsamlı biçimde incelenmeye başlanmıştır. Fikir dünyalarının birbirleri ile karşılaşmalarından doğan fikri gelişmeler ve dönüşümler de bunun bir parçası haline gelmiştir.

Doğrudan Evgenios Voulgaris üzerine odaklanan literatüre bakacak olursak vefatının ardından kendisi üzerine birtakım biyografik metinler ile başlamak yerinde

olacaktır. Voulgaris'in öğrencisi Ivan Martynov'un Voulgaris'i tanıtan yazısı, bu âlimi konu alan ilk biyografik çalışmalardan biridir.¹ Evgenii Bolkhovitinov, Rusya'daki Grek-Rus Kilise adamları ve yazarlar hakkında kaleme almış olduğu sözlüğünde, Evgenios Voulgaris'e müstakil bir bölüm ayırmaktadır. Bolkhovitinov, bu bölümde okurlara Voulgaris'in yaşamı ve eserlerine dair bilgiler verse de saf bilgi aktarımının ötesinde herhangi bir anlatı sunmamaktadır.² 1876 yılında Lebedev'in Voulgaris hakkında yazmış olduğu makale de Bolkhovitinov'un yazısı ile paralellik göstermekle birlikte Voulgaris'in Poltava ve Herson'daki yaşamına dair daha detaylı bilgiler vermektedir.³

Voulgaris hakkında şimdiye kadar yazılmış en kapsamlı eser, Batalden'in 1983 yılında kitaplaştırdığı doktora çalışmasıdır. Batalden, bu eserinde, Voulgaris'in metinlerindeki bazı fikirlerini incelemekle birlikte, etkileşim ağlarını tespit edebilmemiz adına önemli ipuçlarını arşiv kaynakları ile sunmaktadır.⁴ Modern Yunan Aydınlanması kavramını ilk kez kullanan Konstantinos Dimaras, *Neoellinikós Diafotismós* eserinde Yunan Aydınlanmasının tarihsel kökenlerine değinirken âlimlerin birbirlerini takip eden ve birbirlerinden ayrılan görüşlerini değerlendirmektedir.⁵ Modern Yunan edebiyatını konu alan eserinde Bizans döneminden başlayarak 20. yüzyıla kadar uzanan dönemi değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Bu eserde Voulgaris'e de bir bölüm ayıran Dimaras, kendisinin yenilikçi yönünü ele alırken, son yıllarındaki muhafazakâr karakterine dikkat çekmekte ve

¹ Bkz: Ivan Martynov, "Izvestiye o Arkhiyepiskope Yevgenii Bulgare," *Litsey*, 1.3. (1806): 39-52.

² Evgenii Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," *Slovar' istoricheskii o byvshikh v Rossii pisatelyakh dukhovnogo china Greko-rossiyskoy tserkvi*, 1 (Sankt-Peterburg: Tipografiya Ivana Glazunova 1827): 145-165.

³ A. Lebedev, "Evgenii Bulgare, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii," *Drevnyaya i novaya Rossiya* 3 (1876): 209-233.

⁴ Batalden, Stephen K., *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, (East European Monographs 1982).

⁵ Konstantínos Dimaras, *Neoellinikós diafotismós*, (Athina: Ermís 1977).

Voulgaris'in yenilikçi ve gelenekselleşen iki dönemi üzerinden bir anlatı benimsemektedir.⁶

Voulgaris'in görüşleri Kostas Gavroglu ve Manolis Patiniotis tarafından ortaklaşa yapılan bir çalışmada değerlendirilmektedir. Voulgaris'in fikri gelişimini etkileyen farklı düşünceler üzerinde duran yazarlar, Voulgaris'in bu düşünceleri, kendi zihinsel süzgecinden geçirerek görüşlerini yarattığı sürece odaklanmaktadırlar.⁷ Manolis Patiniotis'in Sakis Gekas ile birlikte Evgenios Voulgaris ve Marinos Harbouris hakkında yazdığı makalede ise yazarlar, iki Rum âliminin Avrupa'ya kadar uzanan ünleri ile Rus sarayındaki ilmi konumlarını inceleyerek, etkileşim ağlarının sınırları aşan karakterini ve âlimlerin kültürlerarası uzlaşmadaki rollerini irdelemektedirler.⁸ Voulgaris hakkında başka makaleler de kaleme alan Patiniotis, "Periphery reassessed: Eugenios Voulgaris converses with Isaac Newton" isimli eserinde, Rum Aydınlanmasının Avrupa merkezli bir Aydınlanma düşüncesi yaklaşımı içerisinde nasıl konumlandırıldığı üzerine tartışmaktadır. Bu kapsamda Voulgaris örneği üzerinden ilerleyen Patiniotis, Avrupa'daki Aydınlanma kültürünün içinde yer alan ve Avrupa'daki etkileşim ağının parçası olan Voulgaris ile çevre (*periphery*) değerlendirmesinin yeniden sorgulanması gerektiğini savunmaktadır.⁹ Yine bu noktada Patiniotis'in Voulgaris'in tercümeleri ile kültürler ve fikirler arasındaki "arabuluculuğunu" bir arada değerlendirdiği makalesine değinmek gerekir.

⁶ Konstantinos Dimaras, *A History of Modern Greek Literature*, Çev.Mary P. Gianos, (State University of New York Press 1972).

⁷ Kostas Gavroglu ve Manolis Patiniotis, "Patterns of Appropriation in the Greek Intellectual Life of the 18th Century," *Revisiting the Foundations of Relativistic Physics*, (Springer 2003): 569-591.

⁸ Patiniotis, Manolis ve Sakis Gekas, "Greek Travelers in Eastern Europe at the End of the 18th Century: Shifting Identities and the Production of Knowledge across Borders," *Diasporas, Circulations, migrations, histoire* 29 (2017): 17-32.

⁹ Manolis Patiniotis, "Periphery reassessed: Eugenios Voulgaris converses with Isaac Newton," *The British Journal for the History of Science* 40.4 (2007): 471-490.

Voulgaris'in sınırları aşan ilmi faaliyetlerini ele alan makale, etkileşim ağlarını da kapsamaktadır.¹⁰

Bu noktada, Rum Aydınlanması ve âlimlerin etkileşim ağları üzerine eserler üretmiş bulunan Paschalis Kitromilides'in Iosipos Moisiodax üzerine yazdığı monografiden de bahsetmek gerekir. Kitromilides, Aydınlanma kültürünü Avrupa merkezli bakış açısının ötesine geçerek, ancak Avrupa ile bağlantılı bir şekilde Moisiodax üzerinden anlatmaktadır. Rum Aydınlanmasındaki genel tartışmalara yer veren Kitromilides, dönemin önemli fikir adamlarının tartışmalardaki rolleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca eserinde, birinci ve üçüncü bölümde değinilecek olan Voulgaris ve Moisiodax arasındaki ilişkiyi değerlendirmesi açısından, bu tezin yazımında önemli bir yer tutmaktadır.¹¹

Voulgaris hakkındaki Yunanca literatür oldukça geniştir. Voulgaris'in ilmi ve siyasi yönü ile Rum Aydınlanmasındaki öncü rolünün değerlendirildiği eserler, tezin ana ekseninin dışında olmaları ve Yunancaya hâkimiyetimin sınırlı olması nedeniyle tezde kullanılmasa da Yunanca eserlerin Evgenios Voulgaris hakkında atıfta bulunulan İngilizce ve Rusça çalışmalara önemli katkılar sağladıklarını zikretmek gerekir.¹²

¹⁰ Manolis Patiniotis, "The Burden of Translation: Eugenios Voulgaris and the circulation of knowledge in eighteenth-century Europe," *Journal of History of Science and Technology* 8 (2013):48-68.

¹¹ Bkz: Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*, (Harvard University Press 2013).; Paschalis M. Kitromilides, *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek culture in the eighteenth century*, (Princeton University Press 2014).; Paschalis M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth: symbolic legacies and cultural encounters in Southeastern Europe*, (Routledge, 2020).; Paschalis M. Kitromilides, *Religion and Politics in the Orthodox World: The Ecumenical Patriarchate and the challenges of modernity*, (Routledge 2018).

¹² Bazı temel eserler için bkz: Geórgios Ainián, *Syllogí anekdóton synggrammáton tou aoidíμου Evgeníou tou Voulgáreos kaí tinon állon metatypothénton*, 2 (Athens, 1838).; Konstantínos N. Sáthas, *Neoellinikí Filología: Viografíai ton en tois grámmasi dialampsánton Ellínon (1453–1821)*, (Athens, 1868): 566-571.; E.I. Stamatiádis, "Anékdoton simeíoma perí tis cheirotónias Evgeníou tou Voulgáreos", *Ekklesiastikí Alítheia*, 5, (1883-1884): 387-388.; Boris Fonkic, "To mathitíko tetrádio tou Eleftheríou (Evgeníou) Voúlgari," *The Gleaner* 22 (1999); Dimítris G. Apostolópoulos, "Evgénios Voúlgari, «Collectio Epistolica». To athisávristo "Epistoláριο" tou kai to zítima tis diplís cheirógrafis parádosis tis epistolografías tou," *The Gleaner* 27 (2009): 5-25.; María Athanasíou Chouliára, *I parousía tou Dytikou Diáfortismou sti sképsi tou Evgeníou Voúlgari. Oi periptóseis ton érgon: «Schediasma perí tis Anexithriskeías», «Lógos ekfonitheís katá tin iméran tou Agíou Andréou*

Tezin ana konularından biri olan Aydınlanma kültürünün sınırları meselesi de geleneksel anlatıda Avrupa merkezli bakış açısıyla incelenmekle birlikte, Aydınlanma kültürü, “seküler” kültür ile birlikte değerlendirildiğinden kapsam olarak da oldukça kısıtlı bir çerçevede değerlendirilmektedir. Peter Gay’in *The Enlightenment: an interpretation* isimli iki ciltlik eseri, Aydınlanma çağını modern dönemin ilk yüzyılı olarak kabul etmektedir. Aydınlanma ve moderniteyi iç içe değerlendiren Gay’e göre, seküler bir eylem¹³ olan Aydınlanma, seküler aktörler tarafından icra edilmiştir. Bu açıdan Gay’in çalışması, özellikle antik metinler ve Aydınlanma fikirleri arasındaki bağları anlayabilmek adına önemli olsa da Aydınlanma kültürüne doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunan birtakım aktörleri dışarıda bırakmaktadır.

Aydınlanma kültürünü daha geniş bir çerçevede inceleyen Jonathan Israel, Aydınlanmayı “Radikal” ve “İlmli” olarak iki gruba ayırmaktadır. *Radical Enlightenment* isimli kitabında¹⁴ Radikal Aydınlanmayı genel kanı olarak Fransız Aydınlanmasından ayrı tutan Israel, bu hareketin kökenlerini 17. yüzyıla dayandırmaktadır. Tarihsel süreklilik içinde birbirleri ile etkileşim halinde olan Aydınlanma düşünürlerini değerlendiren yazar, dönemin temel tartışmalarına yer vermektedir. Aydınlanma kültürünün beraberinde getirdiği kurumsal dönüşümü de dahil eden Israel, bu çerçevede üniversiteleri, evrensel kütüphaneleri ve matbaaları ele alarak bu unsurların bilgi dolaşımındaki rollerini tespit edebilmemizi sağlamaktadır. Kapsamlı bir Aydınlanma düşüncesi bakış açısına sahip olan diğer bir kitabında Israel,

tou Protoklítou», «Logikí», (Aristotle University of Thessaloniki, 2013).; Zafeiró Apóstolou Nikoláou, Theología kai Oikonomía katá to “Theologikón” tou Evgeníou Voulgáreos, (Aristotle University of Thessaloniki, 2014).; Grigóris Anésti Mavrokostídís, Paideía kai thriskeftikí eterótita sto “Schediasma perí Anexithriskeías” tou Evgeníou Voúlgari, (Aristotle University of Thessaloniki, 2017).; Konstantínos Aléxandrou Nákos, O Evgénios Voúlgaris kai i didaskalía ton mathimatikón katá tin othomanikí período, (Aristotle University of Thessaloniki 2020).; Hariton Karanasios (Ed.), Evgénios Voúlgaris, o homo universalis tou néou ellinismou, (Athina: Akadímia Athinon 2018).

¹³ Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, Vol. II The Science of Freedom, (New York-London: W.W. Norton 1977).

¹⁴ Jonathan Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity 1650-1750*, (Oxford University Press 2002).

Aydınlanma düşüncesinin Avrupa sınırlarını aşan karakterini vurgulamaktadır. Ayrıca yazar, Aydınlanma düşüncesinin etkilediği siyasi, dini ve toplumsal alanlara dikkat çekmektedir.¹⁵

Aydınlanma düşüncesinin geleneksel anlatısının ötesine geçen diğer bir eser de Louis Dupré'nin entelektüellerin dini ve etik fikirlere yönelik yaklaşımlarını ele aldığı kitabıdır. Dupré'nin eseri, Descartes, Locke ve d'Alembert gibi entelektüellerin fikirlerini aktarmakla birlikte, entelektüellerin devam ettirdikleri ilmi gelenekler ile kendilerine özgü fikirlere yer vermektedir. Dupré, Aydınlanmanın süreklilik içinde farklı fikirleri bir arada barındıran karakterine dikkat çekmektedir. Böylece Aydınlanmanın tek bir açıdan tanımlanamayacak kadar karmaşık düşünceleri ifade ettiğini savunmaktadır.¹⁶ Aydınlanma döneminin küresel tarih kapsamında nasıl değerlendirildiğini tartışan Sebastian Conrad ise modernite ve Avrupa-merkezli unsurlar etrafında yapılan Aydınlanma okumalarının ötesine geçen ve Aydınlanmanın tekdüze kalıplara sığdırılmasına karşın son zamanlardaki geleneksel anlatımı sorgulayan çalışmalara dikkat çekmektedir. Aydınlanma döneminin geniş etkileşim ağları ve çok kimlikli aktörleri ile çok boyutlu yapısı üzerinden bir yaklaşımın Aydınlanmanın küresel kapsamını anlamamızı sağlayacağını savunmaktadır.¹⁷ Bütün bu yaklaşımların önemli katkılarına rağmen, Rum Aydınlanmasının daha geniş Aydınlanma literatürü içerisindeki yerinin en iyi ifade ile sınırlı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yukarıda zikredilen literatür, coğrafi olarak Osmanlı ve Rusya topraklarını çoğunlukla dışarıda tutmakta, böylelikle Avrupa ile bağlantılarına dair

¹⁵ Jonathan Israel, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1650-1752*, (Oxford University Press 2006).

¹⁶ Louis Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, (Yale University Press 2004).

¹⁷ Sebastian Conrad, "Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique," *The American Historical Review*, 177.4 (2012): 999-1027.

geniş bir literatür bulunan Voulgaris gibi kişiler dahi bu literatürde çoğunlukla karşımıza çıkmamaktadır.

18. yüzyılda Rusya'ya göç eden Rumlar üzerine oldukça fazla çalışma bulunsa da bu çalışmalarda Rumların Osmanlı dünyası ile devam eden bağları zayıf bir şekilde resmedilmektedir. Rusya İmparatorluğu'ndaki Rumların örgütlenmesi hakkında çalışmaları bulunan Iannis Carras, yeni kimlik inşa süreçleri ve var olan kimliklerin etkileşim ağlarının devamındaki rolleri üzerine yapılan tartışmalara katkı sağlamaktadır. Nezhin'deki Rumların ticari olarak başlayan örgütlenmesinin siyasi ve sosyal bir örgütlenmeye dönüşümünü inceleyen¹⁸ Carras, diğer bir makalesinde Rumların göç ağları ile kimlikleri arasındaki bağları incelemektedir.¹⁹ Carras'ın doğrudan Voulgaris'i konu alan "Topos and Utopia" üst başlığını taşıyan makalesi, farklı coğrafyalarda farklı kimlikler edinen Voulgaris'in eserlerinden yola çıkarak Aynoroz'daki ilmi ortama sonraki yıllardaki bakış açısını ve burası ile devam eden manevi bağı üzerine durmaktadır.²⁰ Voulgaris'i Osmanlı entelektüel dünyasının bir parçası olarak kabul eden Peter Mackridge, Voulgaris'in eserlerinde kullanılan Türkçe kelimelerden yola çıkarak Voulgaris'in Osmanlı kimliği üzerine tartışmaktadır. Mackridge'in makaleleri hem Voulgaris'in kimliklerini hem de Osmanlı entelektüel dünyasının kapsamını anlayabilmek adına önemlidir.²¹

¹⁸ Iannis Carras, "Community For Commerce: An Introduction to the Nezhin Greek Brotherhood Focusing on its Establishment as a Formal Institution in the Years between 1692 and 1710," *Merchant Colonies in the Early Modern Period*, (Routledge, 2015): 141-156.

¹⁹ Iannis Carras, "Connecting Migration and Identities: Godparenthood, Surety and Greeks in the Russian Empire (18th–Early 19th Centuries)," *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (18th–Early 19th Centuries)*, (Brill 2016): 65-109.

²⁰ Iannis Carras, "'Topos' and Utopia in Evgenios Voulgaris' Life and Work (1716-1806)," *The Historical Review/La Revue Historique* 1 (2004): 127-156.

²¹ Peter Mackridge, "Some Greek Literary Representations of Greek Life and Language in the Late Eighteenth Century," *Revista de istorie și teorie literară*, (2016): 171-194.; Peter Mackridge, "O Voûlgaris fanariótis stichourgós? Sképsis gia ton tselempí Mémnona," *Evgénios Voûlgaris, O homo universalis tou Ellinismou*, Ed. Charitonas Karanasios, (Atina: Akadimía Athinón [KEMNE] kai Ierá Megísti Moní Vatopaidíou 2018): 253-267.

Rum Aydınlanması üzerine farklı bir yaklaşıma sahip olan Vassilis Adrahtas, Evgenios Voulgaris ve Nikodemos Hagiorite’i konu alan bir makale yazmıştır. Yazar, Hristiyan ve “seküler” kimliklerinin birbirleriyle çatışan yönlerine ve âlimlerin çatışan iki kimlikle nasıl ilmi bir bütünlük yakalamaya çalıştığına odaklanmıştır. Aydınlanma düşüncesini seküler düşünce ile aynı kabul eden Adrahtas, Rum âlimlerin kimliklerini iki zıt kutup olarak değerlendirmektedir.²²

Osmanlı dünyasının bir parçası olan Rumlar siyasi ve dini varlıklarının ötesinde Osmanlı toplumunun bir parçası olarak ancak son zamanlarda çalışılmaya başlanmıştır. Böylelikle, Rum âlimler Osmanlı entelektüel birikimine katkıları, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı âlimlerinin etkileşimleri kapsamında değerlendirilmektedir. Evgenia Kermeli, Rumların Osmanlı dünyası ile bağlarını genellikle Müslüman ve Ortodoks hukuk sistemleri arasındaki etkileşim, Rum vakıfları, Müslüman ve gayrimüslimlerin evlilikleri ve Osmanlı Müslüman ve Rumları arasındaki entelektüel geçişlilik gibi temalar etrafında değerlendirerek Osmanlı Müslüman ve Rum Ortodoksları arasındaki bağlar üzerine tarihyazımındaki eksikliğe önemli katkılar sağlamaktadır.²³ Elif Bayraktar-Tellan İstanbul Patrikhanesi ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler üzerine odaklanırken Osmanlı Müslüman ve gayrimüslimleri arasındaki çatışma tezinin ötesine geçmeyi amaçlayan ekonomik ve

²² Bkz: Vassilis Adrahtas, “Eugenios Voulgaris and Nikodemos the Hagiorite: Two Cases of the Interface between Neo-Hellenic Orthodox Theology and Secularisation,” *Phronema* 36.2 (2021):113-134.

²³Bkz: Evgenia Kermeli, “Marriage and Divorce of Christians and New Muslims in Early Modern Ottoman Empire: Crete 1645-1670,” *Oriente Moderno*, 93 (2013): 527-546.; Evgenia Kermeli, “Forgeries and Translations of Ottoman Christian Vakf Documents,” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 31.2 (2014): 161-172.; Evgenia Kermeli, “Sin and the sinner: Folles femmes in Ottoman Crete,” *Eurasian Studies* 1 (2002): 29-43.; Evgenia Kermeli, “The right to choice: ottoman justice vis-à-vis ecclesiastical and communal justice in the Balkans, seventeenth-nineteenth centuries,” *Journal of Semitic Studies* 52.23 (2007): 165-211.; Evgenia Kermeli, “Kyrillos Loukaris’ Legacy: Reformation as a catalyst in the 17th century Ottoman Society,” *The Muslim World* 107.4 (2017): 737-753.

ilmi faaliyetler ile ilgili eserler kaleme almıştır.²⁴ Hasan Çolak, Osmanlı Rumları üzerinden aşağıdan tarihyazımına önemli katkılar vermiştir. Çolak, Adamantios Korais, Chrysanthos Notaras, Ioannis Pringos gibi isimlerin yanı sıra Amsterdam'daki Rumların Osmanlı coğrafyası ile etkileşimleri ve Osmanlı toplumundaki yerleri üzerine eserler yazmıştır. Ayrıca meta, bilgi ve kültür aktarımının aktörleri olarak Rum tüccarlarını incelemiştir. Dahası, Bayraktar-Tellan ile Çolak, iş birliği içerisinde hazırladıkları çalışmada, bir Osmanlı kurumu olarak Ortodoks Kilisesi ile Osmanlı idaresi arasındaki ilişkileri incelemektedir.²⁵ Öte yandan Bekir Harun Küçük, Osmanlı bilim tarihindeki gelişmeleri incelerken Rumların Osmanlı coğrafyasındaki ilmi gelişmelerdeki rollerini dahil ederek kapsamlı bir Osmanlı bilim tarihi yaklaşımını benimsemiştir.²⁶

Özellikle, hem 18. Yüzyıl Osmanlı Rumları genelinde hem de Evgenios Voulgaris özelinde pek çok müstakil çalışma kaleme alınmıştır. Ancak Voulgaris'in Osmanlı kimliği ile diğer kimlikleri arasındaki süreklilik arz eden bağlara odaklanan araştırmaların oldukça az olması ve özellikle Türkçe literatürde doğrudan Voulgaris'i

²⁴ Bkz: Elif Bayraktar-Tellan, "The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire," Doktora Tezi, Ankara Bilkent Üniversitesi, (2011).; Elif Bayraktar-Tellan, "Osmanlı Gayrimüslim Çalışmaları Çerçevesinde İstanbul Kürkcüleri," *HUTAD* 27, (2017): 115-137.; Elif Bayraktar-Tellan, "Bir Osmanlı Müverrihi: Athanasios Komnenos Hypsilantis," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2 (2018): 175-188.

²⁵ Bkz: Hasan Çolak, "Neresi Sila, Neresi Gurbet? Amsterdam'daki Osmanlı Rumlarında Mekân ve Kimlik İlişkisi," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 47, (2020): 1-19. Hasan Çolak, "The Nature and Limits of Toleration in the Early Modern Ottoman Empire," *Groniek Historisch Tijdschrift* 217, (2018): 377-388. Hasan Çolak, "Amsterdam's Greek merchants: protégés of the Dutch, beneficiaries of the Russians, subjects of the Ottomans and supporters of Greece," *Byzantine and Modern Greek Studies* 42.1 (2018):115-133. Elif Bayraktar-Tellan ve Hasan Çolak, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, (İstanbul: The ISIS Press 2019).; Hasan Çolak, "Bilim, İlahiyat ve Siyasetin Merkezinde Bir Osmanlı Münevveri: Kudüs Patriği Chrysanthos Notaras," *Kebikeç* 47, (2019): 31-56.; Hasan Çolak, "Aydınlanmanın Osmanlı Dünyasındaki Erken Etkileri ve Ioannis Pringos (1725-1789)," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 29 (2018):79-102.; Hasan Çolak, "Worlds Apart and Interwoven: Orthodox, Syrian and Ottoman cultures in Paul of Aleppo's Memoirs," *Studies in Travel Writing* 16.4 (2012): 375-385.

²⁶ Bkz: Bekir Harun Küçük, *Science without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*, University of Pittsburgh Press 2020).; Bekir Harun Küçük, "Early enlightenment in Istanbul," *Doktora Tezi*, University of California, San Diego, (2012).

konu alan bir çalışmanın yer almaması bu tezin doldurmayı amaçladığı önemli boşluklar olarak öne çıkmaktadır.

1.2. Yöntem ve Kaynaklar

Siyasi ve askeri tarihin baskın olduğu geleneksel tarihyazımında öngörülen siyasi ve kültürel sınırların geçirimsizliği ve çoğunlukla birbirine düşman iki dünya tasviri, etkileşimlerin mümkün olmadığı varsayımını beraberinde getirmiştir. Avrupa merkezli bakış açısına sahip alışmalar, Avrupa tarihini tamamen Avrupa fenomenleri ile açıklarken, diğer bölgeleri “alan çalışmaları” çatısı altında tarih disiplini dışında incelemektedirler.²⁷ Bahsettiğimiz geleneksel tarihyazımında varsayılan kısıtlı etkileşimler, aşılamayan kültürlerarası sınırlar, kimliklerin yekpareliği gibi konular, bağlantılı tarihyazımının da katkılarıyla gerçekliğini yitirmeye başlamıştır. Sınır ötesi diyalog ve transferlere odaklanılması, belirlenen siyasi sınırların daha fazla sorgulanmasına yol açmaktadır.²⁸ Bazı araştırmacılar geleneksel bakış açısının getirdiği dezavantajları tartışarak, bunları aşmayı amaçlayan birtakım eserler kaleme almışlardır. Örneğin, Asya ve İber devletlerini konu alan çalışmalarında Subrahmanyam, kültürlere ve devletlere dayatılan basmakalıp kanıların etkileşimler ve transferler üzerinden bağlantılı tarih usulü ile değiştirilebileceğini savunmaktadır.²⁹ Michael Werner ve Bénédicte Zimmermann, yayınladıkları ortak makalede *histoire croisée* üzerine metodolojik bir tartışma yürütmektedirler. Yazarlar, bağlantılı tarih (connected history), ortak tarih (shared history) ve transfer çalışmaları (transfer

²⁷ Pascal W. Firges ve Tobias P. Graf, “Introduction,” *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, (Brill 2014): 2.

²⁸ Michael Werner ve Bénédicte Zimmermann, “Beyond the Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity,” *History and theory* 45.1 (2006): 31-36.

²⁹ Sanjay Subrahmanyam, “Holding the World in Balance: The Connected Histories of the Iberian Overseas Empires, 1500-1640,” *American Historical Review*, 112.5 (2007): 1359-1385.; Sanjay Subrahmanyam, “Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia,” *Modern Asian Studies*, 31.3 The Eurasian Context of the Early Modern History of Mainland South East Asia, 1400-1800 (1997): 735-762.

studies) gibi yaklaşımları bünyesinde barındıran *histoire croisée* yaklaşımının sunduğu ilişkisel perspektifle çeşitli tarihi unsurların yeniden okunması gerektiğini savunmaktadırlar. Ayrıca tarihteki dönüşüm süreçlerinin sürekliliğini ve bağlantılarını tespit edebilmek adına *histoire croisée* yaklaşımının getirdiği kapsamlı çerçeveyi önermektedirler.³⁰ Bu noktada, *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain*'in "Elements for a connected history of Eastern Orthodoxy" isimli sayısından bahsetmek gerekir.³¹ Bu sayıda Aynoroz'da bir keşiş olan Kollyvades'in Ortodoks Kilisesi'nden farklı bir ideolojisini araştıran Socrates Petmezas, bu ideolojiyi tarihsel süreklilik içerisinde değerlendirirken, etkileşim ağlarını tartışmaktadır.³² Ayrıca, Tassos Anastasiadis'in Doğu Ortodoksluğunun *histoire croisée* ve bağlantılı tarih usulleriyle yeniden yorumlanması tavsiyesini dikkate almak gerekir. Anastasiadis, Ortodoks dünyasının birbirleriyle ve Ortodoks olmayanlarla etkileşimlerinin yeniden gözden geçirilmesinin ve çok boyutlu ağların değerlendirilmesinin gerekliliğine temas etmektedir.³³ Dahası, geleneksel anlatının Ortodoks Kilisesi'ne bakışı nasıl değiştirdiğine dair bir yazı kaleme alan Bernard Heyberger, 17. yüzyıl ile birlikte Ortodoks teolojisinin "çöktüğü" ve Avrupa unsurlu bir "saldırı" ile karşı karşıya kaldığı kanısının ötesine geçerek teolojideki gelişmelerin farklı parametrelerle yeniden tartışılmasını önermektedir. Katolik ve Ortodoks

³⁰ Michael ve Zimmermann, "Beyond Comparison," 30-50.

³¹ *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain* 2 (2020). Erişim tarihi: 22 Temmuz 2022. <https://journals.openedition.org/bchmc/382>

³² Socrates Petmezas, "On the formation of an ideological faction in the Greek Orthodox Church in the second half of the eighteenth century: the Kollyvades," *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain* 2 (2020). Erişim tarihi: 22 Temmuz 2022. <https://journals.openedition.org/bchmc/416#ftn74>

³³ Tassos Anastasiadis, "Eastern Orthodoxy. An *histoire croisée* and connected history approach," *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain* 2 (2020). Erişim tarihi: 22 Temmuz 2022. <https://journals.openedition.org/bchmc/463>.

toplumlarının sadece çatışmaya dayalı bir anlatıma tâbi tutulamayacağını, çeşitli etkileşim biçimleri ve eşzamanlı aktarımlar ile göstermeyi amaçlamaktadır.³⁴

Avrupa'dan tamamen bağımsız, "öteki" olarak kabul edilen Osmanlı Devleti'nin yekpare, kendine özgü ve Avrupa ile keskin sınırlara sahip olarak algılanması, akademik çalışmalarda uzun süre hissedilmiştir. Bu bakış açısı ise Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa arasındaki etkileşimleri göz ardı ederek, Osmanlı Devleti'nin farklılıklarına dayalı analizler yapılmasına neden olmaktadır. Suraiya Faroqhi'nin *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*³⁵ isimli eserinde, sınırların kesinliği yerine bulanıklığını, "öteki" dünya yerine "tek dünya" görüşünü savunması, Osmanlı tarihini farklı bakış açılarından ve çeşitli konular üzerinden değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.³⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nu yekpare olarak görmek, devletin gerek toplumsal gerekse idari düzenindeki çeşitli katmanları ayırt edebilmeyi engellemektedir. Sosyal, ekonomik ve dini grupların sınırlarının, devletlerin çizmiş oldukları sınırlar ile uyumsuzluğu, bağlantılı tarihin savunmuş olduğu sınırların esnekliği görüşünü kanıtlamaktadır.

Yeni metodolojik yaklaşımlarla birlikte devletlerin birbirlerini resmi olarak algılayışlarının yanında toplumların birbirlerini nasıl gördüğü, temas alanlarının nasıl yaratıldığı, bu alanlarda yaşanan etkileşimlerin devletleri ve toplumları nasıl etkilediği üzerine incelemeler yapılmaktadır.³⁷ Osmanlı Devleti'ni sadece siyasi tarih üzerinden değerlendirme eğiliminden kopuş, Osmanlı toplumunun karmaşık sosyal ve kültürel yapısının yanında çok yönlü sınır ötesi ilişkilerini de ortaya çıkarmaya yardımcı

³⁴ Bernard Heyberger, "East and West: A Connected History of Eastern Christianity," *Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe*, (Brill 2021): 3-29.

³⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (Alfa Basım 2017).

³⁶ Pascal W. Firges ve Tobias P. Graf, "Introduction," *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, (Brill 2014): 3.

³⁷ Caroline Douki ve Philippe Minard, "Global History, Connected Histories: A Shift of Historiographical Scale," *Revue D'histoire Moderne & Contemporaine* 5, (2007): 7.

olmaktadır. Ayrıca 18. yüzyılda artan Osmanlı-Rus savaşları, iki imparatorluğun sadece askeri ve siyasi yönlerine dayanan çatışma anlatısı üzerinden bir tarihyazımına neden olmaktadır. Ancak, bağlantılı tarih anlayışı ile birlikte, imparatorluklar arasındaki geçişlilikler ve etkileşim ağları tartışılmaktadır.³⁸

Bağlantılı tarih anlayışı ile incelenecek olan Evgenios Voulgaris gerek çoğul kimlikleri gerekse çok boyutlu etkileşim ağları ile sadece Ortodoks tarihi açısından değil aynı zamanda Osmanlı ve Rus tarihi açısından da değerlendirilmektedir. Böylece, Voulgaris üzerinden kendisinin dolaşımdaki rolü ile bağlantılı alanların önemi vurgulanmaktadır. Bağlantılı tarih anlayışının çok boyutlu ve tarihsel sürekliliğe dayalı etkileşim ağlarının ortaya çıkarılmasındaki rolüne atıf yapan Wakabayashi, bu usulün çeviri tarihine sağlayabileceği katkılardan bahsetmektedir. Bu çerçevede bağlantılı tarih yaklaşımı ile tercümanların orijinal metinle buluştukları andan eserin okuyucu kitlesiyle buluşmasına kadar varan süreçteki çoklu etkileşim ağlarını tespit edebilmek mümkündür. Ayrıca bağlantılı tarih, araştırmacıyı, çeviriler yoluyla gerçekleşen bilgi aktarımını değerlendirmeye sevk etmektedir.³⁹ Editoryal bir çalışma olan *Cultural Translation in Modern Early Modern Europe* kitabı da tercüme faaliyetlerinin farklı yaklaşımlarla değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Ön görülen yaklaşım, tercümelerin kültürel, ilmi ve dilsel aktarımdaki rolleri ile bir metnin dolaşımından daha fazlasına hizmet ettiklerini savunmaktadır.⁴⁰

³⁸ Andreas Kappeler, “Spaces of Entanglement,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 478-479.; Fariba Zarinebaf, “Models: A View from the Ottoman Margin,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 489.

³⁹ Judy Wakabayashi, “Connected History and histoire croisée,” *A History of Modern Translation Knowledge*, Ed. L. D’hulst and Y. Gambier, (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2018):261-267.

⁴⁰ Peter Burke ve R. Po-chia Hsia (Ed.) *Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Cambridge: Cambridge University Press 2007).

Bu perspektifle, her ne kadar Voulgaris, eserlerini Fransızca, Latince, Antik Yunanca ve Halk Yunancası dillerinde üretmiş olsa da kendisinin Rus entelektüel çevresindeki ve aktarımdaki rolünü tartışmak amacıyla, tezde Voulgaris'in eserlerinin o dönemde Rusçaya tercüme edilmiş hallerine yoğunlaşmaktadır. Alexander Kruglikov tarafından *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty* ismiyle tercüme edilen eseri, Osmanlı tebaası olan Voulgaris'in Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarına bağlantılı bir bakış açısı sunması nedeniyle önemlidir. Voulgaris'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri aktardığı eser, Osmanlı tebaası ve Ortodoks olarak Voulgaris'in Osmanlı Devleti ve Rumlar arasındaki tarihsel bağı nasıl değerlendirdiğini göstermektedir. Bu kitapta Osmanlı padişahları "tiran" Rusya çar/çariçeleri "kurtarıcı" olarak tasvir edilmektedir. Bu kapsamda Voulgaris ile Katerina'nın Osmanlı Rumlarına siyasi ve toplumsal açıdan bakışlarında paralellik görülmektedir. Ayrıca Voulgaris'in eserinde, aşağıda daha detaylı tartışılacak olan Osmanlı entelektüel hayatındaki birtakım gelişmelere ulaşabilmek mümkündür.⁴¹ Orijinal metin ve Sichkarev'in Rusça tercümesi ile birlikte yayınlanan *Pobednaya Pesn* eseri, 1774 yılında Osmanlı-Rusya savaşının Rusya galibiyeti ile sonuçlanmasının ardından kaleme alınmış bir kutlama şarkısıdır. Bu şarkıda, Voulgaris, Çariçe Katerina'ya yönelik övgülere yer verirken, Rumların geleceklerine dair umutlarını dile getirmektedir.⁴² Voulgaris'in Halk Yunancasına çevirdiği ve başında kendi düşüncelerini belirttiği bir kısım eklediği *Nakaz* tercümesi de Rusça ve Halk Yunancası olarak iki dilde yayınlanmıştır. Bu metinde Voulgaris,

⁴¹ Evgenios Voulgaris, *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, Çev. Alexander Kruglikov, (Moskva: Univ. Tip. N. Novikova 1772).

⁴² Evgenios Voulgaris, *Pobednaya Pesn*, Çev. L.I. Sichkarev (Moskva: Imperatorskiy Moskovskiy Universitet 1775).

Rumların bulunduğu siyasi ve toplumsal durumları zikretmekte ve II. Katerina'yı Rumların "kurtarıcısı" olarak görmektedir.⁴³

Tez, 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus Aydınlanmasına etki eden çeşitli unsurların, Voulgaris üzerinden Rumların sahip oldukları kimlikler ile ilişkilerini, iki ya da daha fazla dünya ile devam eden bağlarını ve bu grupların çok yönlü etkileşim ağlarını, dönemin siyasi atmosferini dikkate alarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylelikle, bu dönemde gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle, çalışmalarda yer alan, birbirine düşman ve etkileşime kapalı iki ayrı dünya tasvirinin ötesine geçilerek Osmanlı-Rus ilişkilerine Evgenios Voulgaris ve devlet dışındaki öznelerin rolleri üzerinden bağlantılı alanları keşfetmek suretiyle alternatif bir bakış açısı sağlanması hedeflenmektedir. Bu bakış ile ortaya çıkan manzara çok kimlikli aktörleri ve çok boyutlu etkileşim ağlarını barındırması nedeniyle Rumlar gibi sayıca azınlıkta olan grupların çoğul kimliklerinin, tek bir dünya ile sınırlandırılmaksızın, devletlerarası ilişkileri anlamada önemli bir analiz aracı olduğu yönündedir.

1.3. Kapsam

Tezde, 1716 yılında Venedik idaresindeki Korfu Adası'nda doğup uzunca bir süre (1742-1762/63)⁴⁴ Osmanlı idaresinde yaşadktan sonra Rusya'da ikamet edip burada ölen (1771-1806) ve Ortodoks Kilisesi içerisindeki Aydınlanma hareketinde önemli bir isim olan Evgenios Voulgaris ele alınmaktadır. Voulgaris üzerinden Aydınlanma kültürü, etkileşim ağları ve Rusya İmparatorluğu'nun Karadeniz'in kuzeyindeki iskân politikası incelenmektedir.

⁴³ Katerina, *Nakaz*, Çev. Evgenios Voulgaris, (St. Petersburg: Tipografiya Akademii Nauk 1771).

⁴⁴ Voulgaris, 1739 yılında Padua Üniversitesi'ne gitmeden önce de Yanya'da eğitim almıştır. Yanya'da ne kadar kaldığı bilinmediği için değerlendirmeye alınmamıştır.

Birinci bölümde, Aydınlanma düşüncesi ve kültürü üzerine yapılan çalışmalardaki temel yaklaşımlara yer verilmektedir. Ardından Aydınlanmanın çok boyutlu yapısına dikkat çekmek amacıyla geleneksel Aydınlanma anlatısının dışında kalan Aydınlanma formları değerlendirilmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’da yeni bilginin oluşumu ve yayılımı tarihsel bir süreçte incelenmektedir. 18. yüzyıl itibariyle kurumsal, toplumsal ve ilmi açıdan büyük bir dönüşüme giren Rusya İmparatorluğu ayrı bir başlık altında sunulmaktadır. Burada II. Katerina’nın Aydınlanma düşüncesine katkıları ve siyasi çıkarları ile birleştiğinde nasıl bir çerçevede ilerlediği tartışılmaktadır. Rus Aydınlanmasına katkı sağlayan yabancı âlimler ve özellikle Balkan Ortodokslarının⁴⁵ rolü üzerinde durulmaktadır. II. Katerina döneminde Aydınlanma düşüncesinin toplumsal, siyasi ve kültürel etkisi göz önünde bulundurularak Aydınlanma düşüncesi çerçevesinde uzun süre Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Voulgaris’in entelektüel ve siyasi çevrelerle ilişkisi analiz edilmektedir. Diğer bir alt başlıkta Aydınlanma düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki dolaşımı değerlendirilmektedir. Bu kısımda, dönemin ilmi gelişmeleri konusunda Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalmışlığı iddiasının ötesine geçilerek, eş zamanlı bilgi aktarımı ile Osmanlı dünyasının Aydınlanma kültürünün bir parçası olduğunu göstermek amaçlanmıştır. Ayrıca, Osmanlı entelektüellerinin sadece Müslüman unsurlarla sınırlandırılmasının aksine gayrimüslimlerin ve özellikle

⁴⁵ Tezde Balkan Ortodoksları ve Rum kavramlarının kullanılması tercih edilmiştir. Bu kavramların kullanılması oldukça tartışmalı olsa da “Yunan” kavramı 18. yüzyılda kullanılmadığı ve anakronizme neden olacağı için bu adlandırma yanlış olacaktır. Rus kaynaklarında Avrupa ve Osmanlı topraklarından gelen Ortodokslar “Grek” olarak adlandırılrsa da bu kavram Rus bakış açısına sahip olduğu ve Osmanlı dünyası ile bağlarını yansıtmadığı için kullanılmayacaktır. Rum kavramı, Osmanlı topraklarındaki Ortodoksları ifade ettiği için Habsburg ve Venedik’in Balkan topraklarındaki Ortodoks nüfusunu kapsamamaktadır. Bu yüzden Balkan Ortodoksları terimi belirli bir coğrafya içerisinde yaşayan Ortodoksları kapsadığı için kullanılmaktadır. Ancak sadece Balkan Ortodoksları kavramı kullanıldığında ise Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Arap topraklarındaki Ortodoks nüfusu dışarıda kalmaktadır. Osmanlı Devleti ile olan bağları göstermek için Rum kavramı da tezde sıkça geçmektedir. Bu çerçevede Balkan Ortodoksları ve Rum kavramları birbirinden tamamen ayrı şeyleri ifade etmek için değil birbirlerini tamamlayan ve kesişen kavramlar olarak tezde yer almaktadır. Balkan kavramının kullanımı üzerine detaylı bir tartışma için bkz: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, (Oxford University Press 2009).

Ortodoks tebaanın Osmanlı entelektüel birikimine katkıları incelenmektedir. Tüm bu meseleler, Voulgaris'in Aydınlanma düşüncesi ile ilişkisine değinilerek tartışılmakta ve Voulgaris'in eserleri, ilmi görüşleri, eğitim faaliyetleri Aydınlanma düşüncesi ile bağlantısı üzerinden anlatılmaktadır. Voulgaris'in âlim kimliği ile Ortodoks, Osmanlı ve Rusya tebaası kimliklerinin birbirlerini etkileyen yönleri tartışılmaktadır.

İkinci bölümde Aydınlanma kültürünü yakından ilgilendiren etkileşim meselesi tartışılmaktadır. Bu kısımda, kişilerin, bilginin ve metaların dolaşımı sebebiyle oluşan aktarımlar irdelenmektedir. Siyasi ve askeri tarih kapsamında ele alınan pek çok konu ile geleneksel tarih anlayışının dışarıda bıraktığı tarihsel öğeler ve süreçler değerlendirilmektedir. Ayrıca çeşitli coğrafyalarda geniş etkileşim alanına sahip olan Rumların devletler, toplumlar ve kültürler arasındaki rolleri Voulgaris'in hayatı üzerinden değerlendirilmektedir. Voulgaris'in muhtelif kimliklerinin hayatına yansımaları ve bu kimliklerin birbirleri arasındaki ilişki, devlet dışı aktörler aracılığı ile bilgi aktarımı vurgulanarak farklı öznelerin rolleri analiz edilmektedir. Voulgaris'in eserlerinin Rusya'dan Venezuela'ya kadar geniş bir yelpazeye yayılan çeşitli toplumlara hangi kanallarla ulaştığı ve bu eser dolaşımının bilgi ve kültür aktarımındaki rolü tartışılmaktadır. Ayrıca Voulgaris, bu dönemde Rusya'da etkin bir rol oynayıp Rusya tebaasından olmayan ve içlerinden bazılarının Osmanlı tebaası ile temaslarının olduğu bilinen diğer gruplar kapsamında incelenmektedir. Bu grupların Rusya'da var olma ve fikirlerini yayma çabaları ile birlikte bilgi sirkülasyonundaki rolleri üzerinde durulmaktadır.

Son olarak, Rusya İmparatorluğu'nun güneye ilerlemesi neticesinde güney bölgelerdeki iskân politikası incelenmektedir. İskân politikası, Rusya topraklarına yapılan göçler ve bu bölgedeki Balkan Ortodokslarının faaliyetleri ile karakterize edilmektedir. Böylece Rusya İmparatorluğu'ndaki Balkan Ortodoksları yoğun bir

şekilde iskân edildikleri, Nezhin, Herson, Kremençug ve Odessa şehirleri özelinde değerlendirilmektedir. Ayrıca, Novaya Serbiya ve Novorossiya bölgelerine yapılan toplu göçlerin nedenleri ve yeniden şehirleşen bölgelerdeki Balkan Ortodokslarının nasıl bir siyasi, kültürel ve toplumsal rol oynadıkları tartışılmaktadır. Herson ve Slavyansk şehirlerinin başpiskoposu olarak atanan Voulgaris dini ve siyasi bir figür olarak incelenirken kendisinin eğitimci ve âlim kimlikleri de hesaba katılmaktadır. Buna ek olarak, Voulgaris'in kültürlerarası arabulucu rolü ile göç eden unsurların entegrasyonundaki rolü incelenmektedir. Rusya'nın yeni fethedilen bölgelerdeki meşruiyetini kanıtlama çabası ile Voulgaris'in bu konudaki faaliyetleri değerlendirilmektedir. Bahsedilen meseleler kapsamında, Osmanlı coğrafyasından gelen Rumların, yeni iskân politikasının bir parçası olarak iki imparatorluk arasındaki rolleri Voulgaris üzerinden değerlendirilmektedir.

BÖLÜM II

KİLİSE AYDINLANMASI ve EVGENIOS VOULGARIS

2.1. Aydınlanma Kültürü

Günümüze kadar Aydınlanma düşüncesinin kapsamının ne olduğu üzerine pek çok görüş belirtilmiştir. Ancak henüz net bir Aydınlanma tanımına ulaşabilmek mümkün değil. Dupré, Aydınlanmayı kesin bir şekilde açıklayabilmenin 21. yüzyılda bile oldukça karmaşık bir iş olduğunu savunmaktadır.⁴⁶ Yüzyıllardır devam eden “Aydınlanma Nedir?” tartışmasında net bir cevaba neden ulaşılamadığını görebilmek için kısaca Aydınlanma düşüncesinin tarihsel sürecine ve Aydınlanma döneminin tarihyazımında nasıl değerlendirildiği üzerine birkaç kelâm etmek gerekmektedir.

Aydınlanma dönemi 1650’ler ile başlayan bir süreç olarak görülse de Aydınlanmanın bir önceki yüzyılda gerçekleşen Bilim Devrimi’nden ayrı incelenmesi mümkün değildir. Bilim Devrimi, her ne kadar Tanrı’yı ve Tanrı’nın yarattığı düzeni anlamayı amaçlamış olsa da⁴⁷ o döneme kadarki mevcut bilimsel kabullerin ötesine geçen, dini ve siyasi otoriteleri sarsabilecek çalışmalar ile oldukça ses getiren ve dönüşümü tetikleyen bir süreci başlatmıştır. Aydınlanma düşüncesi de bu sürecin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış ve bu süre zarfında yeni felsefi ve bilimsel ilerlemeler kaydedilmiştir. Bilimsel gelişmelerle birlikte insan aklına inancın ve güvenin artışı Aydınlanma döneminde pek çok disiplin içerisinde yeni tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁴⁶ Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, 1

⁴⁷ Wilbur Applebaum, *The Scientific Revolution and the Foundations of Modern Science*, (Greenwood Press 2005): 110.

17. yüzyılın ilk yarısında, felsefe ve teolojide yeni yaklaşımları ile göze çarpan René Descartes, bilgi ve yaşamın her noktasına farklı bakabilmeyi mümkün kılacak fikirlerini sistematik ve teorik bir şekilde aktarmıştır.⁴⁸ Descartes'ın fikirleriyle ortaya çıkan felsefi düşünce biçimi, Kartezyen Felsefe ya da Yeni Felsefe olarak anılmış ve her ne kadar eskinin varlığını tamamen reddetmese de Descartes felsefesi, yeni düşüncelerin bel kemiğini oluşturduğu için devrimsel kabul edilmiştir.⁴⁹ Descartes'ın Aristotelesçi görüşün yerine mekanik bakış açısını getirmesiyle, Kartezyen devrimi astronomiden fizyolojiye kadar pek çok bilim dalında ilerlemeye devam etmiştir.⁵⁰ Bu noktada Descartes, Spinoza, Leibniz ve Wolff gibi çağdaş entelektüellerin görüşlerinin dayanağının insan zihnine olan güven olması Aydınlanma düşüncesinin de rasyonalizm ile birlikte değerlendirilmesine neden olmuştur.⁵¹

Yeni Felsefe, Avrupa'nın, hatta dünyanın pek çok yerinde kendi bakış açılarını ekleyen düşünürler ile birlikte yayılma ve gelişme fırsatı bulmuştur. Öncelikle Hollanda, Almanya ve İsviçre yoğun olmak üzere, Fransa, İtalya ve İskandinavya'da da geleneksel Aristotelesçi yaklaşım ve reformist Kartezyen düşünce arasında alevlenen çatışma büyük tartışmaları ve ayrışmaları beraberinde getirmiştir.⁵² Çatışma sadece eski ve yeni arasında değil, Yeni Felsefe hareketi içerisinde de yaşanmıştır. Kartezyen felsefeyi takip eden ilk nesil, Descartes'a saygı duysalar da ittifaklarını Descartes özelinde değil yeni bilim anlayışı üzerinden sürdürmüşlerdir. İlk Kartezyenler, ampirik yöntemlere odaklanan eklektik bir grubu oluşturmuştur. Ayrıca

⁴⁸ Israel, *Enlightenment Contested*, 5.; Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, 3.

⁴⁹ Israel, *Enlightenment Contested*, 5.

⁵⁰ Anthony Gottlieb, *The Dream of Enlightenment: The Rise of Modern Philosophy*, (Penguin Books, 2017): 25.; William E. Burns, "The Enlightenment," *Science in the Enlightenment: an encyclopedia*. (ABC-CLIO 2003): 92.

⁵¹ Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, 7.

⁵² Anette Henriette Munt, "The Impact of Dutch Cartesian Medical Reformers in Early Enlightenment German Culture," (Doktora Tezi, University College London, 2004): 24.

bu dönemde Bacon ve Gassendi gibi diğer çağdaş düşünürlerin çalışmaları da önem açısından Descartes'ın eserlerinden daha aşağı görülmemiş ve aralarındaki bazı felsefi tartışmalar Yeni Felsefe kapsamında belirli bir görüş çeşitliliği meydana getirmiştir. Bu tartışmalar ise sadece teoloji alanında değil tüm alanlarda entelektüel birliğin olmadığı bir manzara arz etmiştir. Bu çerçevede Aydınlanma değerlendirmelerinde karşımıza çıkan iki problemli noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. 1- Aydınlanma ile din ve din adamları arasındaki ilişkiye dair olan sorunlu yaklaşım 2- Aydınlanmanın devletler özelinde belirli stereotipler çerçevesinde değerlendirilmesine dair olan sorunlu yaklaşım.

1960'ların tarihyazımında Aydınlanma kültürü ile seküler kültürün aynı anlatı olarak değerlendirilmesi, Aydınlanmanın bahsedilen çeşitliliğine karşıt bir görüş oluşturmaktadır. Frankfurt Okulu'nun ve Postmodernistlerin takip ettiği görüşe bakıldığında, Aydınlanma dönemi, Avrupa merkezli bakış açısıyla, din ve Aydınlanma çatışması üzerinden okunmaktadır.⁵³ Aydınlanma düşüncesi seküler kültürün oluşumunda önemli bir süreci temsil ederken, Aydınlanma kültürünün başlı başına sekülerizmin simgesi olması, bu kültür içindeki pek çok unsurun yok sayılmasına yol açmaktadır. Aydınlanmanın ateizmi ya da deizmi destekleyen radikal ve kuşkucu Aydınlanma düşünürü kimliği etrafında değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu basmakalıp ve tarih-dışı Aydınlanma düşünürü kimliği de âlimlerin diğer kimliklerinin Aydınlanma okumalarında yok sayılmasına sebep olmakla birlikte bahsedilen stereotipin dışında kalan kişilerin Aydınlanma tartışmalarına dahil edilmemesine yol açmaktadır.⁵⁴ Erken Aydınlanma döneminden beri Aydınlanma hareketi içerisinde, tek

⁵³ Jonathan Sheenan, "Enlightenment, Religion, and the Enigma of Secularization: A Review Essay," *The American Historical Review* 108.4 (October 2003): 1069.; Conrad, "Enlightenment in Global History," 999-1001.; Bkz: Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation, Vol. II The Science of Freedom*, (New York-London: W.W. Norton, 1977).

⁵⁴ Peter Jones, "Introduction," *Enlightenment World*, Ed. Martin Fitzpatrick vd., (Routledge 2004): 3.

tip bir söylem mevcut değilken, entelektüellerin birbirlerine zıt görüşleri savunmaları da Aydınlanmanın bir parçası olmalarını engellememiştir. Her bir düşünür Aydınlanma kapsamında kendine özgü düşünceleri ile Aydınlanma aktörü olarak meşruiyete sahipti. Bu yüzden Aydınlanma hareketini ve kültürünü sadece Fransa'daki radikal görüşler kapsamında değerlendirmek Aydınlanma döneminde etkili olan diğer unsurların daha az öneme sahip olduğu ya da “hakiki” Fransız Radikal Aydınlanmasının bir varyasyonu olduğu düşüncesini beraberinde getirmektedir.⁵⁵

Barnett'in de belirttiği gibi, ruhban karşıtlığını (*anticlericalism*) büsbütün Hristiyanlığı ya da Kiliseyi yıkmayı ya da hiçe saymayı içeren bir kavram olarak değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Eğer ruhban karşıtlığı topyekûn bir dini karşıtlık ya da deizm olarak kabul edilirse belirli Aydınlanma düşünürleri ile Hristiyanlar arasında ciddi bir hizipleşmeyi de kabul etmek gerekecektir.⁵⁶ Ancak bu kavrama bu kadar tekil bir anlam yüklemek dönemin düşünce ve sosyal hayatını yansıtmayacaktır. Aydınlanma düşüncesi, pek çok dini Aydınlanma düşünürü için, dini “batıl” inançlardan ayırmak ve dini daha iyi anlamak için doğru bakış açısını sağlamaktaydı. Pastör Andreas Riem'in 1788 yılında yayınlanan yazısında belirttiği gibi, bu düşünürler saf aklın dine zarar vermediğine, tam tersine dini, içine yerleştirilmiş “sapkınlıklardan” kurtararak dinin kutsiyetini güçlendirdiğine inanırlardı.⁵⁷

⁵⁵ Kostas Gavroglu ve Manolis Patiniotis, “Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century,” *Revisiting the Foundations of Relativistic Physics*, (Springer, Dordrecht, 2003): 572.

⁵⁶ Susan J. Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests: the origins of Enlightenment anticlericalism*, (Palgrave Macmillan, 1999): 16.

⁵⁷ Andreas Riem, “On Enlightenment: Is It and Could It Be Dangerous to the State, to Religion, or Dangerous in General? A Word to Be Heeded by Princes, Statesmen, and Clergy,” Çev. Jane Kneller, *What is Enlightenment Eighteenth Century Answers and Twentieth Century Questions*, Ed. James Schmidt, (University of California Press, 1996): 172.

Son zamanlarda, araştırmacıların Aydınlanma dönemine yönelik bakış açlarındaki değişimleri görmek mümkündür.⁵⁸ Özellikle Aydınlanma düşüncesinin ve kültürünün tekilliğinin benimsenmesine karşı duyulan kuşku, araştırmacıları Aydınlanmayı çok boyutlu bir şekilde değerlendirmeye itmiştir. Bu noktada, Aydınlanma fikirlerini ve bu fikirlerin birbirleri ile çelişkili noktalarından bahsederken sürekliliği ve teması gösteren tamamlayıcı noktalara da odaklanmak gerekmektedir. Dahası herhangi bir Aydınlanma formundan bahsederken, bu Aydınlanma formu içerisindeki çeşitliliğe ve farklılığa da atıf yapmak Aydınlanmanın tek bir form olarak görülmemesi gerektiği yönündeki fikirleri doğrulamaktadır.

Aydınlanma düşünürlerinin dini otoritelere yönelik olumsuz fikirleri zaman zaman kendilerinin dine tamamen karşıt görüşleri benimsediği zannını oluşturmaktadır. Ancak yapılan çalışmalar gösteriyor ki, din/teoloji ve Aydınlanma arasında çatışmanın ötesinde iş birliği formları da vardı. Hatta bu iş birliğinin ana aktörleri arasında hem dini hem de seküler meseleler üzerine kafa yoran din adamları da yer almaktaydı. Öyle ki, Aydınlanma ve din arasındaki iki yönlü etkileşimin irdelenmesi için dini Aydınlanma olarak bahsedilen bir alt alan oluşmuştur. Leibniz ve Clarke gibi isimler rasyonalist geleneğe bağlı olmakla birlikte dini, rasyonalizme tehlike arz edecek bir unsur olarak değerlendirmemişlerdir.

Kitromilides'in "Yunan Aydınlanmasının Patriği" olarak adlandırdığı⁵⁹ Evgenios Voulgaris de bu alana katkıda bulunmuş isimler arasında yer almaktadır. Voulgaris'in de çalışmalarını yakından takip ettiği Christian Wolff, Lutheryanlığı rasyonel metotlarla yeniden ele alarak, dönemin dini ve seküler âlimlerini etkilemiştir.

⁵⁸ Conrad, "Enlightenment in Global History," 999-1027.; Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*.; Martin Fitzpatrick vd. (Ed.), *Enlightenment World*, (Routledge 2004).

⁵⁹ Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*, (Harvard University Press 2013): 138.

Dini Aydınlanmada etkili isimler tarih, coğrafya, politika gibi seküler meseleler hakkında da yazılar kaleme almışlar ve dini inançları ile bu konular üzerine kafa yormaları arasında bir karşıtlık görmemişlerdir. Ayrıca her ne kadar seküler eserlerin oranı artmış olsa da dini eserlerin üretimindeki artış devam etmekteydi ve din adamlarının ilmi faaliyetlerdeki katkısı yadsınamayacak derecede çok ve çeşitliydi.⁶⁰

Yeni bilimsel ve felsefi gelişmeler, akademik hayatın ötesinde sosyal, siyasi, dini ve kültürel yaşamı dönüştürmeyi hedefleyen ve etkileyen bir rol oynamıştır. Ancak bu dönüşüm hareketi tek yönlü olarak gerçekleşmemiştir. Halvétius gibi birtakım âlimler dini tamamen reddederken Denis Diderot gibi düşünürler radikal düşüncelere oldukça karşıydı.⁶¹ Pek çok farklı dine mensup ve rasyonel metodu benimseyen Aydınlanma düşünürleri dinlerinin ve yeni bilginin çatışmadığını iddia eden eserler kaleme almışlardır.⁶² Bu isimlerden biri olan Robert Boyle, 1690 yılında yayımlanan, ampirik bilgi ile Hristiyanlığın ahengine dikkat çeken “Christian Virtuoso: Shewing of Experimental Philosophy Addicted by being Indisposed to be a Good Christian” isimli eserini üretmiştir. 1705 yılında ise Samuel Clarke fiziği ve teolojiyi bir arada barındıran “A Demonstration of the Being and Attributes of God” kitabını yazmıştır.⁶³

Dinin temel doktrinleri ile doğa felsefesi arasında uzlaşıya dayalı bir felsefe üreten Newton da din ile bilim, ilerleme anlayışı ve Aydınlanma düşüncesini bir arada, çatışmadan uzak bir çerçevede değerlendirmişti.⁶⁴ Voltaire, Hume ve Diderot gibi

⁶⁰ Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, 269.; David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants Jews and Catholics from London to Vienna*, (Princeton University Press, 2008): 17.

⁶¹ Burns, “The Enlightenment,” 94.

⁶² Margaret C. Jacob, *The Secular Enlightenment*, (Princeton University Press 2019):7.

⁶³ Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests*, 14.; Samuel Clarke, *A Demonstration of the Being and Attributes of God and Other Writings*, Ed. Ezio Vailati, (Cambridge University Press, 1998).; Israel, *Radical Enlightenment*, 8.; Bkz: Robert Boyle, *The Christian virtuoso* (E. Jones 1690).

⁶⁴ Burns, “The Enlightenment,” 93.

isimler dinin “batıl” inançtan arındırılmış olarak ve rasyonel bir şekilde yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Böylece dini temellerine uygun bir felsefe üretmek isteyen veyahut din ile bilim arasında bir rekabet görmeyen 18. yüzyıl âlimleri Newton’un bilim ve felsefe anlayışından oldukça etkilenmiştir. Voltaire gibi dönemin pek çok entelektüeli özellikle Kartezyen felsefeye alternatif olarak Newton felsefesini yaymış ve kendi fikirlerini bu çerçevede geliştirmişlerdir.⁶⁵ Kimi yazarlar bu iki felsefi görüş taraftarları arasında bir rekabetin varlığından yola çıkarak galip ve mağlup gruplar şeklinde bir gruplandırma yapsalar da⁶⁶ iki felsefenin de birbirinden beslenerek yüzyıl boyunca gelişim gösterdiği ve nüfuz alanını genişlettiği bilinmektedir. Özellikle dönemin Batı Avrupa kültürünün baskın olmadığı coğrafyaların yeni bilgiyi edinme konusundaki gayretleri hala oluşumunu sürdüren felsefi görüşler için yeni yayılma mekanları oluşturmuştur. Bu açıdan baktığımızda Balkanlar’daki âlimlerin Aydınlanma formlarının da Almanya, Fransa, İtalya, Polonya, Habsburg İmparatorluğu ve Rusya’daki düşüncelerin her birinden ve daha fazlasından beslenerek kendi Aydınlanma fikirlerini ürettiklerini söylemek gerekir.⁶⁷

Devletler bazında Aydınlanma düşünürleri ya da düşünceleri kategorize edilirken tek-tipleştirici bir yaklaşımın benimsenmesi diğer bir sorunu oluşturmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki, devletlerin içinde bulunduğu siyasi, kültürel, ekonomik ve dini durumlar, Aydınlanma düşüncesinin gelişimini etkilemiş ve hatta bazı özgün durumların oluşmasına katkı sağlamıştır. Ancak bu özgün durumların o ülke içerisinde yaşayan tüm entelektüeller için geçerli olduğu ya da Aydınlanma düşüncesinin sadece bu özgün durumlar çerçevesinde şekillendiği

⁶⁵ Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests*, 4.; Burns, “The Enlightenment,” 92-94.

⁶⁶ William E. Burns “Cartesianism,” *Science in the Enlightenment: an encyclopedia*. (ABC-CLIO,2003): 46

⁶⁷ Gavroglu ve Patiniotis, “Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century,” 573.

varsayımı oldukça yanıltıcıdır. Örneğin Whaley, Protestan ve Katolik Kiliselerindeki ilmi faaliyetler dahil edilmediği takdirde *Aufklärung*'un eksik olarak anlaşılaçağı fikrini savunmaktadır. 18. yüzyıl boyunca Katolik Aydınlanması eğitim ve bürokrasi alanlarında varlığını baskın bir şekilde hissettirse de Protestan Aydınlanması yüzyıl sonunda daha geniş kitlelere yayılmış, tanınan bir hareket olarak alanını genişletmiştir. Katolik ve Protestan inancı çerçevesinde Aydınlanma hareketi Kilise içerisindeki bir reform süreci olarak değerlendirilmektedir. Ancak Aydınlanmayı zihinsel bir faaliyetin ötesinde siyasi, sosyal, kültürel hatta ekonomik faaliyetlere etki eden bir süreç olarak kabul etmek gerekir. Böylece çeşitli grupların, eğitim faaliyetlerini Aydınlanma düşüncesinin özünde yer alan akıl ile gerçekleştirmeleri Aydınlanmanın aktif katılımcıları olmasalar da “sınırlı” Aydınlanmanın bir parçası olduklarını göstermektedir.⁶⁸

Aydınlanma düşüncesinin aktarımında en etkili yayılma aracı basın faaliyetleri olmuştur. Bu kapsamda evrensel kütüphaneler oluşturma çabası ile birlikte hem bilgi sirkülasyonu hem de çeşitliliğinin arttığı ve böylece farklı fikirlerin üretilmesinde yardımcı olduğu görülmüştür. Bu evrensel kütüphaneler, Avrupa'nın büyük şehirlerinde faaliyete geçirilmeye çalışılmışsa da basın faaliyetleri ve kitap ticaretindeki sansürlerden etkilenmişlerdir. Bu yüzden dönem dönem Aydınlanma fikirlerini destekleyen eserleri doğrudan elde edebilmek mümkün olmamıştır.⁶⁹ Dini ve siyasi otoritelerin basın faaliyetlerine yönelik tutumları farklılık göstermiştir. Örneğin, Galileo'nun desteklediği güneş-merkezli evren düşüncesinin Kilise doktrinlerine ters düşmesi, fikirlerini güneş-merkezli evren teorisi üzerinden açıklayan

⁶⁸ Joachim Whaley, “The Protestant Enlightenment in Germany,” *The Enlightenment in National Context*, Roy Porter ve Mikulas Téichs (Ed.) (Cambridge University Press, 1981): 108-110.; C.W. Blanning, “The Enlightenment in Catholic Germany,” *The Enlightenment in National Context*, Ed. Roy Porter ve Mikulas Téichs, (Cambridge University Press, 1981): 123.

⁶⁹ Israel, *Radical Enlightenment*, 119-126.

âlimlerin çeşitli kısıtlamalara maruz kalmasına neden olmuştur. Bu sınırlandırmayı ve tehdidi fark eden Descartes, kendi fikirlerinin de özellikle Kilise tarafından kabul görmemesinden tedirginlik duymuş ve fikirlerini Hristiyanlığın temel doktrinlerine karşı çıkmayacak şekilde açıklamaya özen göstermiştir.⁷⁰ Bu yüzden Descartes, bilimin reddedilemez ilkelere dayandığını savunurken aynı zamanda dinin hakikatlerinin yeni ve daha iyi bir şekilde tesis edilmesi için de bilimin yardımcı olabileceğini göstermeye çalışarak kendine yönelebilecek tehditleri en aza indirmeyi ön görmüştür.⁷¹ Ancak yine de Descartes'ın eserlerinin basılması ve görüşlerinin üniversitelerde öğretilmesi yasaklanmıştır. Hatta yasaklar bazı yerlerde o kadar artmıştır ki, yasaklanan kitap katalogları yayınlanmıştır.⁷² Ayrıca bu dönemde, geniş kapsamlı çalışmaları içeren leksikonlar, sözlükler ve ansiklopediler yayıncılık hayatında önemli bir yer tutmuştur. 1650'ler ile birlikte belirli bir popülerlik yakalayan bu eserlerde, özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında muazzam bir artış söz konusu olmuştur. Bu yayınların, sadece âlimleri değil toplumun her sınıfını hedef almış olması ve temel bilgileri içermesi Erken Aydınlanmanın etkilerinin geniş kesimlere yayılmasını sağlamıştır.⁷³ Süreli yayınlar ise Avrupa'da özellikle güncel haber ve tartışmaların yer aldığı hem uluslararası hem de yerel amaçlara hizmet edecek şekilde yayınlanmıştır. Böylece entelektüeller de odaklarını otoriteden kültürlü halka çevirmişlerdir. Süreli yayınlardaki teolojik ve felsefi tartışmaların yürütülmesi pek çok derginin kapatılmasına neden olsa da âlimler, dergilerin farklı isimlerle yayın hayatına devam etmesini sağlamışlardır.⁷⁴

⁷⁰ Gottlieb, *The Dream of Enlightenment*, 12.; Thaddeus Robinson, "Descartes's Sceptical Teism, Religious Studies," *Religious Studies*, 49/4 (2013): 517.

⁷¹ Gottlieb, *The Dream of Enlightenment*, 13.

⁷² Gay, *The Enlightenment*, 70.

⁷³ Israel, *Radical Enlightenment*, 134-137.

⁷⁴ Israel, *Radical Enlightenment*, 142-150.

Bu çerçevede, Voulgaris'i yaşamının büyük çoğunluğunu sürdürdüğü Osmanlı ve Rusya İmparatorluğu'ndaki Aydınlanma düşüncesinin dinamikleri çerçevesinde değerlendirmek bir taraftan kalıplaşmış Aydınlanma kültürünün ötesine geçebilmemiz diğer taraftan ise Aydınlanma düşüncesini temsil eden aktörlerin çeşitliliğini anlayabilmemiz adına önemlidir.

2.2. Rusya İmparatorluğu ve Aydınlanma Kültürü

Rusya İmparatorluğu'nun Avrupa'daki yeni bilim anlayışı ve teknikleri Rusya'da yayma girişimi ilk olarak I. Petro döneminde görülmüştür. Tabii ki bu tanıtım ve yayma sürecinde başrol oynayan kurumların oluşturulmasının ilk örneği olarak bilinen ve hükümet tarafından atanan görevlilerce doğrudan denetim altında olan İmparatorluk Bilimler Akademisi, dönemin diğer bilim akademilerinden daha karmaşık ve farklı bir kapsama sahipti. İmparatorluk Bilimler Akademisi, bir üniversite, kütüphane, lise, rasathane, botanik bahçesi, basımevi ve Avrupa'daki eserlerin tercümesi için oluşturulan bir tercüme bürosu ile İmparatorluğun ilk gazetesi olan St. Petersburg Gazetesi'ni (*Sankt-Peterburg Vedomosti*) bünyesinde barındırmaktaydı.⁷⁵ Rusya'daki yeni bilim anlayışının inşasında hem yurt dışında eğitim alan Rusya tebaası hem de yabancı uzmanların yardımları alınmıştır. Rusya İmparatorluğu'nda Avrupa'da eğitim alarak çeşitli reformların gerçekleştirilmesinde öncü olan ilk soylulardan biri olan Mikhail Vasilyevich Lomonosov, hem üniversitenin kurulmasında hem de müfredat güncelleme çalışmalarında önemli bir rol oynamıştır. Rusya'daki eğitiminin ardından Rum ve Rus Ortodokslarının yoğun olarak bulunduğu Magdeburg Üniversitesi'nde Christian Wolff'un öğrencisi olarak eğitim alan Lomonosov, daha sonra doğduğu topraklara geri dönerek özellikle eğitim

⁷⁵ Cynthia Hyla Whittaker, "The Idea of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians," *The Russian Review* 55.2, (April 1996): 149.; William E. Burns "Imperial Academy of Sciences of St. Petersburg," *Science in the Enlightenment: an encyclopedia*. (ABC-CLIO,2003): 138.

alanında birçok faaliyet gerçekleştirmiş ve yeni bilginin bu coğrafyada tanınması için uğraşmıştır.⁷⁶ 1724 yılında kurulan St. Petersburg Bilimler Akademisi, ilk yıllarında eğitim sürecini çoğunlukla Avrupa'dan gelen yabancı entelektüellerle yürütmüştür. St. Petersburg Akademisi'ne duydukları ilgi nedeniyle dönemin Leibniz ve Wolff gibi ünlü isimleri, pek çok entelektüel İmparatorluk Akademisi'nde eğitim vermeleri için teşvik etmiştir.⁷⁷

Din ve Aydınlanma arasındaki etkileşim hem Rus hem de Rum kiliselerinde kendisini göstermiştir. Ancak dini Aydınlanmanın çeşitli sebeplerden ötürü iki toplumda farklı dinamiklere sahip olduğunu söylemek gerekir. Öncelikle Rusya'da devlet destekli ve dolayısıyla devlet kontrollü bir Aydınlanma kültürü oluşmuştur. Böylece eğitim ve basın faaliyetlerinin de finansal desteği çoğu zaman devlet tarafından sağlanmıştır. 1721 yılında ilan edilen ve Feofan Prokopovich tarafından hazırlanmış bulunan Kilise Yönetmeliği (*Duhhovnyy Reglament*) ile birlikte Patrikhane ilga edilerek başında bizzat Çar tarafından atanan bir devlet memuru (*ober-prokurator*) olan Kutsal Sinod kurulmuştur. Böylece Kilise özerkliğini kaybetmiş ve devletin bir kurumu haline gelmiştir. Bir bakıma, Kilise faaliyetlerinin denetlenmesi ile birlikte toplumsal ve siyasi meselelerde Kilisenin kontrolü ve iş birliği konusunda devletin gücü artmıştır.⁷⁸ I. Petro döneminde ruhban sınıfının eğitimine dair bazı gelişmeler kaydedilmiştir. 1721 tarihli düzenlemenin Kilise üyelerinin eğitimi ile ilgili kısmında önemli olan noktalardan biri, “batıl” inançlarla eğitim aracılığıyla mücadele

⁷⁶ William E. Burns, “Lomonosov,” *Science in the Enlightenment: an encyclopedia*. (ABC-CLIO 2003): 172

⁷⁷ Ludmilla Schulze, “The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century,” *The British Journal for the History of Science* 18.3 (1985): 306-309.

⁷⁸ Lindsey Huges, *Peter the Great: A Biography*, (New Haven:Yale University Press 2002): 173.; Alexey D. Krindatch, “Changing relationships Between Religion, the State, and Society in Russia,” *GeoJournal* 67.4 The political Geography of religion: Historical statechurch relations in Europe and recent challenges (2006): 269.; Timothy Ware, *The Orthodox Church*, (England: Penguin Books, 1997): 94-95.; Paul Bushkovitch, *Büyük Petro*, Çev. Berna Akkıyal, (İstanbul: İletişim Yayınları 2018): 154.

edilmesi gerektiğidir. Prokopovich'e göre, eğitimin ışığı olmadan Kilisenin gelişmesi imkânsızdı ve hem Kilise hiyerarşisi içerisinde hem de toplumda “batıl” inançların, dolayısıyla “sapkınlıkların” oluşmasının önüne başka bir yolla geçilemezdi. Tabii ki buradaki eğitimden kasıt daha çok teoloji ve dil bilgisiydi.⁷⁹ 17. yüzyıl sonunda Kilise eğitimi üzerine yapılan müfredat reformu ile birlikte felsefe dersleri verilmeye başlanmış ve 18. yüzyıl ile birlikte özellikle Kiev ve Moskova Akademilerinde güncel felsefî ve dini tartışmaları takip eden ve eski bilgileri yenileri ile sentezleyerek kendi yorumlarını yapan bir ruhban sınıfı meydana gelmiştir.⁸⁰

II. Katerina döneminde de mevcut düzen devam etmiş ve Kilise içindeki gelişmeler hem denetlenmiş hem de yönlendirilmiştir. Kilise aydınları, derin dini bilgisi olmayan kişilere yönelik olarak hem yazılı hem sözlü vaazlarında basit ve sıradan bir yöntem kullanarak Ortodoks Hristiyanlığını rasyonel bir şekilde açıklamayı amaçlamaktaydılar. Çariçe, desteklediği Dini Aydınlanma ile ideal bir tebaa elde edilebileceğine inanmaktaydı.⁸¹ Bu yüzyılda Kilise Aydınlanması, Tanrı'ya itaat ve devlete hizmet yaklaşımını benimserken, din ve devletin öngördüğü Aydınlanma fikri, Kilise ile uyumlu bir şekilde devam etmiştir. De Madariaga'ya göre, Katerina hükümeti, yeni geliştirilen ortak bir eğitim sistemi vasıtasıyla hem cahillığın ve yobazlığın önüne geçebilmeyi hem de “sapkın” ve “tuhaf” felsefî fikirlerin etkisini en aza indirebilmeyi garanti altına alma gayesindeydi. Böylece, devlet kontrolü ile birlikte yeni bilginin İmparatorluk sınırlarında ve imparatorluğa fayda sağlayacak biçimde dolaşması ön görülmekteydi.⁸²

⁷⁹ W. Gareth Jones, “Russian Literature in the Eighteenth Century,” *The Routledge Companion to Russian literature*, Ed. Neill Cornwell (London and New York: Routledge, 2001): 25.

⁸⁰ Elise Kimerling Wirtschafter, “Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century Russia: Father Platon at the Court of Catherine II,” *Slavonic and East European Review*, 88 (2010): 198.

⁸¹ Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, 138.

⁸² Isabel de Madariaga, “The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II,” *The Slavonic and East European Review*, 57.3 (1979): 393.

Kilise'nin Batı'dan gelen bazı fikirleri bir tehdit olarak görmemesi, felsefenin ve Ortodokslukta yer almayan düşünceler benimsediği manasına gelmemektedir. Aynı zamanda Kilise içindeki Aydınlanma âlimleri, siyasi bir baskıyla karşı karşıya kaldıkları durumda bile eskisi gibi manastırda inzivaya çekilmek yerine kamusal çevrede bilinir kişiler haline gelmişlerdir.⁸³ Örneğin, Rusya'da dini Aydınlanmanın sembol ismi haline gelen Platon Levshin, Rus sarayının önde gelen isimleri arasındaydı. Çariçe Katerina ile yakın bir ilişkiye sahip olan âlim, Çariçenin pek çok toplumsal ve siyasi söylemini dini açıdan destekleyici konuşmalar yapmış ve eserler üretmiştir. Levshin, hem Kilise içerisindeki eğitim faaliyetlerini düzenleyerek hem de Aydınlanma düşünceleri ile dini fikirleri sentezleyerek Rus toplumunun önemli bir parçası olan Ortodoksluğun çeşitli “batıl” inançlardan kurtulması için iki yönlü bir ilerlemeyi amaçlamıştır. Levshin, Kartezyen felsefe ve Newton biliminin Rus Ortodoks doktrini ile tezat oluşturmadığını, tersine bu iki anlayışın Rus Ortodoksluğunu ve Tanrı'yı anlamak için önemli delillere işaret edebilecek araçlar olduğunu iddia etmiştir.⁸⁴

Rus Kilise aydınları, 18. yüzyıl boyunca Rus Aydınlanmasının ahlaki okumalarında önemli bir yer teşkil etmiş ve Rus entelektüelleri ile aralarında anlamlı bir bağ yaratmaya çalışmışlardır. Çariçe Katerina, elitlerin Rus kültürüne bağlılıklarını “Ortodoks kimliği” vasıtasıyla arttırmayı amaçlamıştır. 18. yüzyılda Rus Kilisesi kurumsal olarak her ne kadar zayıflasa da bu kurumun sosyo-kültürel açıdan taşıdığı aynı derecede devam etmiştir.

Katerina'nın bizzat desteklediği Aydınlanma hareketi şehir merkezlerindeki eğitim ve matbaa faaliyetlerinin teşvik edilmesi, kültürlü nüfusun siyasi ve askeri

⁸³ Elise Kimerling Wirtschafter, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia The Teachings of Metropolitan Platon*, (NIU Press, DeKalb 2013): 12-15.

⁸⁴ Wirtschafter, “Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century Russia,” 196-199.

sebeplerle buralara yerleştirilmesi ve sınırları genişleyen İmparatorlukta muazzam bir insan hareketliliğinin yaşanması ile birlikte 18. yüzyılın son çeyreğinde hem kültürel bir canlanma yaşanmış hem de Aydınlanma fikirleri hızlıca yayılma alanı bulmuştur. Ancak gerek finansal sorunlar gerekse iletişim ve ulaşım ağlarının taşrada görece seyrek olması nedeniyle, şehir merkezlerindeki entelektüel ilerlemenin taşrada görülmediği söylenebilir.⁸⁵ Ayrıca, yaşanan ilerlemelerin tümü Rusya'daki bütün sosyal katmanları etkiler düzeyde değildir. St. Petersburg Akademisi ve Moskova Üniversitesi gibi belirli entelektüel alanların dışında sıradan halkın yaşamında ve dünya görüşünün temelinde herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Diğer bir deyişle bu entelektüel çevreler diğer sosyal gruplardan izole durumdadır.⁸⁶

Rusya'da 18. yüzyılın ikinci yarısında, neredeyse İmparatorluğun tüm şehirlerinde bir kitap dükkanı bulunmaktaydı.⁸⁷ Ancak her ne kadar bu dönemde periyodik yayınların çeşitliliği artmış olsa da yeterli satışların sağlanamaması nedeniyle süreli yayınların durdurulması ya da düşük sayıda basım yapılması oldukça alışılmış bir durumdu.⁸⁸ 1770 ve 1780'lerde basın faaliyetlerindeki rakamsal artış oldukça dikkat çekicidir. 1775'e kadar 18.000, 1785'e kadar 25.000 yayın yapılmıştır. Ancak periyodik yayınların istikrarsızlığı ile basın faaliyetlerindeki ivmeye baktığımızda bir tezat görmekteyiz. Bunun sebebi ise okur kitlesine hitap eden basılı eserlerin türlerinin farklılık arz etmesidir. Marker, astronomik bilgileri, burçları ve çeşitli tatil günlerini ihtiva eden takvimlerin (Almanak, Mesiatseslovyy, Menologium), İmparatorluğun posta merkezlerini, yollarını ve tarife oranlarını içeren coğrafya ile

⁸⁵ Peter-Susan Smith, "Making Empty Provinces: Eighteenth-century Enlightenment regionalism in Russian provincial journals," *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 4 (2015): 7-9

⁸⁶ R. W. Home, "Science as a Career in Eighteenth-Century Russia: The Case of FUT Aepinus," *The Slavonic and East European Review* 51.122 (1973): 79.

⁸⁷ Nikolay Karamzin, "o knizhnoy torgovle i lyubvi k chteniyu v rossii," *Vestnik Evropy* 9 (1802): 59.

⁸⁸ Gary Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia, 1700-1800*, (Princeton University Press, 2016): 188

ilgili kitapçıkların, mahkemedeki görgü kuralları ve önemli mahkeme günleri hakkında bilgi veren mahkeme takvimlerinin ve birtakım duaları kapsayan dini takvimlerin bu dönemde okuyucu tarafından tercih edildiğine dikkat çekmektedir. Polezhaevi Sopikov ve Glazunovs gibi büyük okuyucu kitlesine hitap eden kitap bayileri, birkaç bin takvimden oluşan siparişler vermekteydiler. Hatta süreli yayınların aksine bu yayınlara ilgi o kadar çoktu ki takvim basımı ivmesi yıldan yıla artış göstermekte, hatta ikinci baskılarının yapıldığı takvimlere rastlanmaktaydı.⁸⁹

Rusya'daki Aydınlanma hareketi, belirli noktalarda ortak amaç ve yönetime sahip olsa da bazı rekabet ve anlayış farklılıklarını içermekteydi. 18. yüzyıl Rusya'sının Aydınlanma düşüncesini benimseyen entelektüel dünyasındaki en büyük rakip gruplar, St. Petersburg'da bürokrasiye daha yakın olan kesim ile Moskova'daki Masonlardı. Yelizaveta Petrovna döneminde Moskova'da etkin bir rol oynayan Masonlar, Moskova'daki entelektüel harekette hâkim bir konuma gelmişlerdir. Çariçe Katerina'nın hüküm sürdüğü dönemde ise Masonlar grubunu oluşturan Novikov ve çevresi, toplumsal ve bireysel iyileşmenin sağlanması için kurumsal reformların yeterli olmadığını ve toplumsal ahlakın yeniden inşa edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. St. Petersburg'daki elitler arasında ise yukarıdan aşağıya kontrollü reformlarla ideal toplumun oluşturulabileceği kanısı kabul görmüştür. Moskova'nın Mason âlimleri, 1781 yılında *Druzheskoye uchonoye obshchestvo* isimli topluluk çatısı altında faaliyetlerini yürüterek Moskova Üniversitesi'nde oldukça etkin olmuşlardır. Bu oluşum, Novikov ve Karamzin gibi hem dönemini hem de gelecek nesilleri etkileyecek olan Aydınlanma âlimlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Masonların Rozikrusyenler (Gül Haçlılar) ile özellikle matbaacılık alanında iş birliği

⁸⁹ Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia*, 190-191.; Schulze, "The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century," 312.

yaptıkları bilinmektedir. Ancak bu gruptan zaman zaman rahatsızlık duyan saray elitleri ve Çariçe yaptıkları çalışmaları denetleme ihtiyacı duymuştur.⁹⁰ 1783 yılına kadar Rusya’da merkezi bir sansür uygulaması yoktu. Ancak uzun bir süre Eski Slavca yazılan dini kitapların yayınlanmasında Senato ve Kutsal Sinod gibi kurumlar tekel oluşturmuştur. Harbiye Okulu, Moskova Üniversitesi ve Bilimler Akademisi’ne bağlı matbaalar da kendi sansürlerini uygular durumdaydı ve otoriteye, ahlaka ve dine zarar vermeyen’ eserleri basıyorlardı. Çariçe’nin doğrudan bir kişiyi hedef alan ya da kutsal olarak kabul edilen din ve otoriteye tamamen tehdit oluşturan yazılar konusunda kısıtlama getirdiği biliniyordu ancak bu, nadiren gerçekleşen bir durumdu.⁹¹ Her ne kadar II. Katerina’nın Novikov’un *Truten* isimli dergisini, kendisine ve politikalarına yönelttiği eleştiriler nedeni ile kapattığı varsayımında bulunulsa da buna dair kesin bir kanıt yoktur. Bu dönemde finansal sorunlar ve belirli bir okur kitlesi olmamasından kaynaklanan sorunlar sebebiyle de derginin yayın faaliyetlerine son vermiş olduğu düşünülmektedir.⁹² Örneğin, 1760’larda G. F. Miller’ın *Ezhemesiachnye sochineniia* (Aylık denemeler) ve Sumarokov’un *Trudobliubivaia pchela* (Çalışkan Arı) isimli çalışmaları Ortodoks doktrinleri ile bağdaşmadığı gerekçesiyle Sinod’un tepkisine neden olmuştur.⁹³ *Ezhemesiachnye sochineniia*’nın yayın faaliyetlerine son verilmesinden sonra Rusya İmparatorluğu’nda popüler bir bilim dergisi yabancı

⁹⁰ Richard Pipes, *Karamzin’s Memoir on Ancient and Modern Russia*, (Atheneum Books 1972): 26-27. Alexei A. Kara-Murza, “Traveler or Fugitive? A New Reading of Nikolai Karamzin’s Letters of a Russian Traveler,” *Russian Studies in Philosophy* 55.6 (2017): 410-411.; Karamzin, “o knizhnoy trgovle i lyubvi k chteniyu v rossii,” 57.

⁹¹ Isabel de Madariaga, *Catherine the Great*, (Yale University Press 1990): 94.; Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia*, 213.

⁹² de Madariaga, *Catherine the Great*, 93.; Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia*, 216.; Kazimierz Adam Papmehl, *Freedom of Expression in Eighteenth Century Russia*, (Springer Science & Business Media 2013).2013.29.

⁹³ Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia*, 214.

âlimlerin de katkısıyla ancak 1779 yılında *Akademicheskii izvestii* (Akademik haberler) ile yayın hayatına devam edebilmiştir.⁹⁴

1780’lerde Sinod, özellikle Masonların basın faaliyetlerinden rahatsızdı. 1783 yılına gelindiğinde merkezi bir sansür uygulaması getirilmese de yayınlanacak eserlerin öncelikle polis şeflerinden onay alması gerektiğine dair bir karar çıkartılmış ve dine ve toplumsal ahlaka zarar verebilecek eserler bir bakıma kontrole tâbi tutulmuştur. Örneğin, 1605 yılında yayınlanan Johann Arndt’ın *O istinnom khristianstve* (Hakiki Hristiyanlık Üzerine) adlı eseri, 1784 yılında Loupkhin tarafından Rusçaya çevrilmesinin ardından sansürlenmiştir. Her ne kadar Kutsal Sinod içerisinde çeşitli yayınların sansürlenmesine yönelik çabalar olsa da Platon Levshin gibi Masonların ve Novikov’un bilimsel çalışmalarının zararsız olduğunu düşünen din adamları da vardı.⁹⁵ Çariçe’nin 23 Aralık 1785 tarihli fermanı (*ukaz*) özel basın faaliyetlerinin denetlenmesinin işlevsellik kazanması yönünde çıkan ilk fermanı. İlk hedefin Moskova’da nüfuz oluşturmuş bulunan Masonlar ve onların en etkin isimlerinden Novikov olduğu açıkça belliydi. Bu sansür projesinin koordinasyonu ise Moskova askeri valisi Kont A. Bruce ve metropolit Platon Levshin tarafından sağlanacak, gereken şekilde sansür uygulaması yapılacak ve Levshin özel olarak Novikov’un bastığı eserleri inceleyerek Rus Ortodoks inancına karşıt olabilecek herhangi bir ifade varsa bunu saraya raporlayacaktı.⁹⁶ Katerina’nın diğer bir sansür uygulaması ise 1787 yılında dini eserlerin basılmasına getirdiği yayın kısıtlamasıydı. Özellikle Novikov’un matbaasında basmış olduğu dini eserlerden duyulan rahatsızlık,

⁹⁴ Schulze, “The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century,” 322.

⁹⁵ Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia*, 233-234.; Isabel de Madariaga, *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia: Collected Essays by Isabel de Madariaga*, (Routledge, 2014): 206.; Papmehl, *Freedom of Expression in Eighteenth Century Russia*, 93.

⁹⁶ Papmehl, *Freedom of Expression in Eighteenth Century Russia*, 97-98.

dini yayınların Kutsal Sinod ve komisyonun tekeline bırakılmasına neden olmuştur.⁹⁷

I. Aleksandr'ın tahta çıkmasından sonra özel matbaaların faaliyetine yeniden izin verilmesi ile birlikte devlet basın faaliyetlerindeki sponsorluğun tekeli kaybetmiş ve entelektüeller daha bağımsız bir alan yaratma fırsatı bulmuştur.⁹⁸

18. yüzyıl boyunca, Rusya'da güçlü bir orta sınıfın oluşmaması sebebiyle eğitim alanında doğrudan devlet idaresinde istihdam edilebilecek kişi sayısı yetersizdi. Özellikle eğitilmiş nüfusun az olduğu bölgeler ile kasabalardaki yerel halkın eğitim kurumlarını benimsemesi kolay olmamıştır. Tabii ki finansal sorunların da okul inşası, öğretmen temini gibi meselelerde büyük bir engel olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Yüzyılın başından itibaren aristokratlar arasında yurtdışında eğitim alan, çeşitli dillere hâkim olan, tiyatro oyunları, şiir ve roman yazan ve çeviri yapan kişiler görünür bir artış gösterirken, II. Katerina dönemi ile birlikte asil olmayan kişiler de eğitilmiş nüfus içerisinde yoğunluk kazanmış ve doktorluk, mimarlık, yazarlık gibi çeşitli meslek gruplarının gelişimine katkı sağlamışlardır. Rusya İmparatorluğu içindeki eğitim yerlerinin artışı da entelektüel çevrenin genişlemesini etkilemiştir. Ayrıca Çariçe'nin hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren ilmi faaliyetlere finansal açıdan desteklemesi yüzyılın sonunda Rusya İmparatorluğu'nda yeni bir genç jenerasyonun oluşmasını sağlamıştır.¹⁰⁰ Özellikle yurtdışında eğitim almış bulunan kişilerin avukatlık, hâkimlik ve din adamlığı gibi belirli meslek gruplarına yoğunlaşmış olması nedeniyle İmparatorluk çapında pragmatik ihtiyaçlara cevap verebilecek çeşitli meslek gruplarını geliştirmek ve eğitmek amacıyla birtakım okullar kurulmuştur. Tüccarların matematik ve yabancı dil öğrenmesinin yaratacağı avantajlı durum göz önünde bulundurularak

⁹⁷ de Madariaga, *Catherine the Great*, 116.; Karamzin, "o knizhnoy trgovle i lyubvi k chteniyu v rossii," 57.

⁹⁸ Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia*, 233-234.

⁹⁹ de Madariaga, *Catherine the Great*, 113

¹⁰⁰ de Madariaga, *Catherine the Great*, 202.

pragmatik ihtiyaçlara yönelik okullar oluşturulmuştur.¹⁰¹ Balkan kökenli Fedor Ivanovic Jankovic de Mirievo'nun (Teodor Jankovic Mirijevski) eğitim danışmanı olduğu dönemde Rusya İmparatorluğu'nda işleyişte olan ve on yedi binden fazla öğrenciye sahip bulunan üç yüzü aşkın okul mevcuttu.¹⁰² Katerina için eğitim, bireyleri yetiştirirken bir toplumun dönüşümünü sağlamanın en temel vasıtalarından biriydi. Nitekim Katerina, bir taraftan yeni okullar açarken bir taraftan da eğitim ile ilgi kitapların yayınlanmasını teşvik etmiştir. Hatta bizzat Katerina 1781 yılında gençlere yönelik *Rossiiskaya azbuka* isimli bir eser yazmış ve çeşitli ahlaki konulara da değindiği metinde eğitimin gençlere olan faydasını vurgulamıştır.¹⁰³

Rusya'daki Aydınlanma hareketi üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda, Rus Aydınlanmasının Avrupalı kimliğine olan vurgu dikkat çekmektedir. 18. yüzyıl Rusya'sındaki modernleşme hareketi de sadece Batı merkezli bir Avrupalılaşma girişimi olarak değerlendirilmektedir. Aslında Rus Aydınlanması, Balkan Ortodoksları arasındaki Aydınlanma hareketini hatırlatırcasına, pek çok Aydınlanma biçiminin, antik fikirlerin, Bizans fikri birikiminin ve âlimlerin kendine has bakış açılarının farklı sentezlerinin bir bütünüydü.¹⁰⁴ Özellikle Büyük Petro'nun Avrupalı uzmanları askeri, siyasi, ekonomik ve bilimsel alanlarda etkin bir şekilde kullanması, Rusya'daki bilimsel ve teknik ilerlemelerin sadece Avrupalı unsurlar ile sağlandığını kanıtlayan bir örnek olarak sunulmaktadır. Ancak, Avrupalı âlimlerin hem modernleşme hem de Aydınlanma sürecindeki etkisi göz ardı edilmeden Balkan Ortodoksları gibi diğer

¹⁰¹ Pipes, *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia*, 158-159.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 115.

¹⁰² Max J. Okenfuss, "Education and Empire: School Reform in Enlightened Russia," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 27.1 (1979): 41.

¹⁰³ de Madariaga, *Catherine the Great*, 100.

¹⁰⁴ Smith, "Making Empty Provinces," 7-9.; Dimitris Dialetis, Kostas Gavroglu ve Manolis Patiniotis, "The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries," *The Sciences in the European Periphery During the Enlightenment*, 2, Ed. Kostas Gavroglu (Springer Science & Business Media 1999):51.

grupların da Rusya'daki Aydınlanma hareketinin bir parçası olduğu açıktır. Her ne kadar eğitimli Rum sınıfı genellikle Yunanca konuşan toplulukların yaygın bir şekilde yaşadığı Venedik, Viyana, İstanbul ve Balkanların farklı şehirlerinde çeşitli mesleklerde istihdam edilseler de¹⁰⁵ hem Rusya'nın Ortodoks dünyasının ve geleneğinin bir parçası olması hem de II. Katerina döneminde öne çıkan Grek Projesinin etkisiyle Rumların Rusya İmparatorluğu'nda da hayatlarını devam ettirdiği bilinmektedir. Dönemin önemli eğitim reformcusu Fedor Ivanovic Jankovic de Mirievo¹⁰⁶, Herson ve Kırım Metropolit Gavril Banulescu-Bodoni,¹⁰⁷ Herson ve Slavyansk Başpiskoposu Evgenios Voulgaris, Athanasios Psalidas, Marinos Harbouris, Athanasios Skiadas, Georgios Skiadas, Andreas Kassis, Loukas Vagenas, Nikolaos Rodostamos, Dimitrios Yannakopoulos¹⁰⁸ ve Nikiforos Theotokis bu isimler arasındaydı. Ayrıca Rum tüccarların kitap ve bilgi sirkülasyonundaki dramatik etkisi göz önünde bulundurulduğunda, Nezhin, Kremençug, Odessa ve Moskova gibi Rusya İmparatorluğu'nun pek çok noktasında bulunan tüccarlar da Rusya'daki Aydınlanma kültürünün bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

2.3. Aydınlanma Kültürünün Osmanlı Dünyasındaki Yansımaları

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fikri gelişmeler ve Aydınlanma düşüncesi ile Osmanlı dünyasının karşılaşması konusunda oldukça geniş bir literatüre sahibiz.¹⁰⁹ 18. yüzyıldaki Osmanlı âlimlerinin Avrupa'daki gelişmelerden bihaber

¹⁰⁵Paschalis M. Kitromilides, "The Enlightenment and the Greek Cultural Tradition," *History of European Ideas* 36.1 (2010): 40.

¹⁰⁶ de Madariaga, "The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II," 374.

¹⁰⁷ Nicolae Fuștei, "Izdatel'skaya deyatel'nost' Mitropolita Gavriila Benulescu-Bodonii," *Codrul Cosminului* 19.1 (2013): 25-29.

¹⁰⁸ Patiniotis ve Gekas, "Greek Travelers in Eastern Europe at the End of the 18th Century," 23-25.

¹⁰⁹ Bkz: Remzi Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire: geleneksel düşünceden kopuş*, (Doruk Yayınları 1999.); Remzi Demir ve İnan Kalaycıoğulları, "Büyük Bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921)," *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 6 (2004): 195-211.; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası IV: 18. Yüzyıl: Aydınlanma ve Devrim* (İş Bankası Kültür Yayınları 2017); Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: İş Bankası Kültür 2013).

durumda olduğu klasik tarihyazımında sıklıkla dile getirilse de Aydınlanma fikirleri ile olan münasebetleri 19. yüzyıl ile sınırlandırmak ve bir önceki yüzyıldaki gelişmeleri değerlendirmemek yanlış olacaktır. Osmanlı dünyası ve Aydınlanma kültürü geleneksel tarihyazımında iki zıt, birbirleriyle etkileşime girmemiş, keskin sınırlarla birbirinden ayrıldığı varsayılan iki unsur gibi değerlendirilmektedir. Bu yüzden Osmanlı tebaasından her kim Aydınlanma düşüncesi ve kültürü ile temas kurduysa Osmanlı dünyasının bir parçası değil, Avrupalılaşmaya meyilli bir “yabancı” olarak sunulmuştur. Ancak bu yaklaşımda iki temel sorun göz ardı edilmektedir. Öncelikle Osmanlı âlimleri diye adlandırılan gruba Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler dahil edilmemekte ve yapılan çalışmalarda gayrimüslimler, Osmanlı dünyası ve Aydınlanma kültürü arasında bir köprü olarak görülmenin tersine kendilerinin Osmanlı tebaası kimlikleri yok sayılmaktadır. Bu durum ise Osmanlı entelektüelleri olarak adlandırılan grubun Müslüman kimliğine indirgenmesine ve bütüncül yaklaşımdan yoksun bir Osmanlı entelektüel ve bilgi tarihinin yazılmasına neden olmaktadır. Osmanlı entelektüelleri tek bir kimliği ifade etmemekteydi. Bilakis, dini mensubiyetlerinin getirdiği Ortodoks, Müslüman, Yahudi, Protestan kimlikleri ile mesleklerine dayanan çeşitli kimlikler gibi pek çok topluluk kimliğini barındıran kişilerdi.¹¹⁰ İkinci mesele ise, Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerle olan temasının sadece siyasi ve askeri yönleriyle değerlendirilmesi, ticari, askeri, siyasi ve sosyal temaslarla bağlantılı kültür ve bilgi aktarımının incelenmemesidir. Osmanlı Devleti’ndeki ilmi gelişmelerin sadece devlet öznesi etrafında gerçekleşen faaliyetler

¹¹⁰ Bekir Harun Küçük, “Early Enlightenment in Istanbul,” (Doktora Tezi, University of California, 2012): 12.; Karl Barbir, “The Changing Face of Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship,” *Oriente Moderno* 18.1 Ottoman Empire in the Eighteenth Century, (1999): 253-259.

dizisi olarak anlatılması, yukarıdan inme bir ilmi gelişme anlayışının kabul edilmesi ile sonuçlanmaktadır.

Müslüman ve Rum âlimlerin bir araya geldikleri sohbet meclisleri, bilim üzerine mektuplaşmaları ve çeşitli eserleri tercüme etmeleri Osmanlı entelektüel dünyasının etkileşimini ortaya koymaktadır. Yunanca-Latince ve Türkçe-Farsça-Arapça dil gruplarından ikisine farklı seviyelerde de olsa nüfuz etmek ya da bu kişilerle doğrudan temas halinde olmak, bu dönemde Aydınlanmadan haberdar olan Osmanlı âlimleri arasındaki ortak nokta haline gelmiş ve bu kişiler dağarcıklarına eklemlenen yeni bilgilerle yeni bir ilmi kültür meydana getirmiştir.¹¹¹

17. yüzyıl Osmanlı doğa felsefesi dini açıklamalarla birlikte Aristoteles ve Galen görüşlerini bir arada bulundurmıştır. Küçük, Osmanlı entelektüel hayatının önemli bir parçası olan natüralist anlayışın 1700'lerin başı itibariyle değişim gösterdiğine işaret etmektedir. Tıp ile ilgilenen ve gizli simyacılık yapan grup, Aristoteles ile İbn-i Sina'nın görüşlerini entegre eden ulema sınıfı ve hem natüralist anlayışı benimseyen hem de dini gereklilikleri göz ardı etmeden ikisi arasında bir uyum gözeten grup olarak üç ana sınıf bulunmaktadır. Balkan ve Anadolu coğrafyasında doğa felsefesi konusunda görülen değişim tamamen rasyonelliğe ve ampirizme dayalı değil aynı zamanda dini doktrinleri de içeren bir sentezi yansıtmaktaydı. Osmanlı coğrafyasında Kartezyen felsefenin yoğun bir şekilde yer edinmesi ise özellikle kimya ve tıp alanında mekanik felsefeye dayalı radikal görüşleri dile getiren Abbas Vesim Efendi gibi âlimlerin eserler üretmeleriyle olmuştur.¹¹²

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli dini gruplar 18. yüzyıl öncesinde kendi bünyelerinde matbaahane kurmuşlardır. İstanbul'daki matbaa faaliyetleri ayrıca

¹¹¹ Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul," 129

¹¹² Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul," 25-34, 202-203.

irdelenmesi gereken bir konu olmakla birlikte tarihsel sürece kısaca göz atmak Osmanlı dünyasındaki matbaacılık faaliyetleri konusunda fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Özellikle Hristiyanlar arasındaki mezhepsel çatışma İmparatorluk içerisindeki siyasi ve ilmi faaliyetlerine de yansımıştır. Böylesine bir çatışma ve rekabet ortamında yayıncılık faaliyetleri ile eğitim alanlarında bazı projeler belirli bir ivme kazanmıştır. 1567 yılında ilk Ermeni matbaası İstanbul’da kurulurken, Osmanlı Rumlarının bir matbaaya sahip olması ise 1627 yılında Patrikhane’ye bağlı bir şekilde Loukaris ve Metaxas’ın iş birliği ile gerçekleşmiştir.¹¹³

17. yüzyılda İstanbul’da yaşayan Cizvitlerin gerek eğitim gerekse basın faaliyetleri ile kültürel ve siyasi bir nüfuz elde etme çabası Osmanlı Ortodokslarını oldukça endişelendiren bir meseleydi. Cizvitlerin ücretsiz verdiği eğitimlere ve tiyatro gibi etkinliklere Ortodoks tebaa da katılmaktaydı.¹¹⁴ Ayrıca misyonerlik faaliyetleri İstanbul ile sınırlı değildi. Osmanlı tebaası olan Katolikler, Avrupa’da eğitim almalarının ardından Osmanlı coğrafyasına geri dönerek Arap topraklarında da özellikle eğitim kurumları aracılığıyla faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹¹⁵ Bu gelişmeler, kendi nüfuzunu korumak isteyen Ortodokslar için kaygı vericiydi. Tabii ki yaşanan çatışmanın tüm Ortodoks halkı temsil etmediğini söylemek gerekir. Yapılan evlilikler bunun için örnektir. Örneğin, III. Maximos (1477-İstanbul Patriği), I. Ieremias (1525-İstanbul Patriği), III. Makarios (1649-Antakya Patriği), Chrysanthos (1707-Kudüs Patriği) ve Silvestros (1724-Antakya Patriği) gibi patriklerin beratlarında Ortodokslarla Ortodoks olmayanların evlenmesinin önüne geçmeye çalışan şartlar yer aldığı bilinmektedir. Cizvitlerin Osmanlı sarayı ile diplomatik olarak yaklaşması ve

¹¹³ Nil Pektaş, “The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book production and circulation in early modern Istanbul,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16.2, (2015): 16-20.

¹¹⁴ Pektaş, “The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital,” 18-24.;

¹¹⁵ Hasan Çolak, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman central administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2015): 120-128.

misyonerlerin verdiği eğitim ve sağlık hizmetlerinin de katkısıyla Ortodoksların Katolikliğe geçişi, aradaki çatışmanın giderek yoğunlaşmasına neden olmuştur. Siyasi, kültürel ve dini güç rekabetindeki dengeler sadece kendilerini yükseltmek için yapılan faaliyetlere dayanmıyordu. Aynı zamanda karşı tarafın gücünü zayıflatmayı amaçlayan propaganda araçlarının kullanımını da içeriyordu. Yapılan araştırmalarda da Rumların bir matbaaya kavuşmalarının temel nedenlerinden biri olarak Cizvitlere yönelik etkili bir propaganda faaliyeti gerçekleştirmek olduğu aktarılmaktadır.¹¹⁶ Dahası 18. yüzyıl başlarında Arap Hristiyanlar arasında matbaacılık faaliyeti başlamıştır. İberyalı Antimoz ve Athanasius Dabbas (Halep Metropolit) 1701-1702 yıllarında Bükreş'te Yunanca ve Arapça olarak çift dilli yazılan iki eser yayımlamıştır. Bunun ardından ise Dabbas, Antimoz'dan aldığı matbaa aletlerini 1704'te Halep'e götürmüş ve burada Metropolitlik binasında bir matbaa kurarak 1706-1711 yılları arasında Arapça on bir kitap basmıştır.¹¹⁷

1727 yılına gelindiğinde, din dışı eserlerin basılması kaydıyla İbrahim Müteferrika tarafından İstanbul'da bir matbaa kurulmuştur.¹¹⁸ Geç kavuşulan Türk matbaacılığı anlatısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun "geri kalmışlığı" ile birlikte sunulurken, Beydilli bu tezin geçerli olmadığı fikrini savunmaktadır. Beydilli'ye göre, elle yazılan eserlerin Osmanlı okurları için yeterli düzeyde olması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir ihtiyaç hissedilmemişti.¹¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaacılığın gecikmeye uğraması iddiasında müstensihlerin gelir kaynaklarını

¹¹⁶ Bayraktar-Tellan, "The Patriarch and the Sultan," 60.; Hasan Çolak ve Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A study of early modern patriarchal berats*, (İstanbul, The Isis Press 2019): 46, 195, 198-199, 201, 204.

¹¹⁷ Iona Feodorov, Yulia I. Petrova ve Virgil Căndea, *Dimitrie Cantemir, Salvation of the Sage and Ruin of the Sinful World*, (Brill 2016): 60.

¹¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayûn Tasnifi (HAT), 1665/56 (H-29-12-1139); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 134/555 (H-20-11-1139).; Roderic Davison, "The Turks in History," *Essays in Ottoman History, 1774-1923: The Impact of the West*, (University of Texas Press 1990): 21-22.

¹¹⁹ Kemal Beydilli, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefî*, (İstanbul: Kronik Kitap 2019): 12.

kaybetme endişesi yaşaması ve tepki göstermeleri de yer almaktadır. Uzun bir süre Osmanlı ilmi hayatında etkili olan müstensihlerin işlerini kaybetmemeleri için konu paylaşımı yapılarak her iki sektörün de bir arada var olması amaçlanmıştır.¹²⁰ Berkes, gerek üretilen eserlerin geniş bir okur kitlesine hitap etmemesi, gerekse kâğıt temininde yaşanan sıkıntıların matbaacılığı etkilediğini ifade etmektedir. Bu yüzden matbaacılığın yeterince gelişmemesinde finansal ve sosyo-kültürel faktörler de öne çıkmaktadır.¹²¹ 1742 yılında âtıl duruma gelen matbaanın hiçbir zaman Avrupa'daki matbaalarla yarışabilecek bir işleve sahip olmadığı bilinmektedir. Genellikle Osmanlı Dünyası'ndaki Türk matbaacılığının yavaş ilerlemesi ve bir süre sonra durma noktasına gelmesi genellikle ulema ve muhafazakâr grupların tepkileri ile açıklanmaktadır. Ancak bunun ne kadar doğru bir yaklaşım olduğu tartışmalıdır. Bu iddiayı değerlendiren Beydilli, Müteferrika'nın ardından matbaa faaliyetlerinin yürütülmesinde etkili olan isimler arasında ulema sınıfından kişilerin bulunduğunu belirterek bu görüşün gerçeği yansıtmadığını ifade etmiştir.¹²² Ayrıca matbaanın kurulması için Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetva vermesi, ulema sınıfının matbaacılık faaliyetlerine topyekûn bir tepkisinin olduğu kanısının tersine matbaacılığı desteklediklerine işaret etmektedir.¹²³

İstanbul'da bir matbaanın kurulması, Osmanlı ve Avrupa coğrafyasındaki âlimler arasında oldukça ses getirmiştir. Matbaa faaliyeti sayesinde bir taraftan Osmanlı âlimleri Avrupa'daki ilmi gelişmeleri takip edebilirken, Avrupalı âlimler de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çalışmalara ulaşabileceklerdi.¹²⁴ Müteferrika, bilgi,

¹²⁰ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni, 1726-1746: yeniden değerlendirme*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2006): 356.; Beydilli, *İki İbrahim*, 13-14.

¹²¹ Niyazi Berkes. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2012): 61-64.; Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, 181.

¹²² Beydilli, *İki İbrahim*, 15.

¹²³ Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, (İstanbul: Kronik Yayınları 2021): 36.

¹²⁴ Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul," 199.

teknik ve nesne aktarımında bir aktör olmasının yanında eserleri ile de bilgi transferinin öznesi olmuştur. Örneğin, daha 18. yüzyıl başlarında İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin Cihannüma adlı eserini genişlettiği basımında astronomi, coğrafya ve geometri gibi alanlarda Batlamyus, Pisagor, Platon, Kopernik ve Tycho Brahe'nin astronomik görüşlerine dair bilgiler vermekle birlikte Güneş merkezli evren modeline de yer vermektedir. Ayrıca, Lale Devri'nde oluşturulan tercüme heyetinde Andreas Cellarius'un Atlas Coelestis eserini *Mecmû'a-i hey'eti 'l-kadîme ve 'l-cedîde* adıyla ve Safevi İmparatorluğu'nda yaşayan Polonyalı Cizvit Judasz Tadeusz Krusinski'nin seyahatnamesini *Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân* adıyla Latince'den çevirmiştir.¹²⁵

Damat İbrahim Paşa gibi Osmanlı sarayının en önde gelen isimleri Kartezyen felsefeye özel bir ilgi göstermekteydiler. Matbaada basılan eserler, Osmanlı sarayındaki âlimler hakkında bilgi veren günlükler, birtakım haritalar, padişaha ithaf edilen eserler ve Yeni Felsefeyle ilgi bazı yazılara da yer vermektedir. O dönemde Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan medreselerin ders içeriklerinden farklı bilgilere yönelik eserlerin basımı bize okuyucu kitlesinin medrese öğrencilerini de kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir.¹²⁶ 1747 yılında İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra kalfası Kadı İbrahim Efendi, basın faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışsa da matbaa bir süre sonra âtıl hale gelmiştir. 1782 yılına gelindiğinde ise Müteferrika'nın matbaasından kalan malzemeleri Mehmed Râşid Efendi satın almış ve matbaayı canlandırmak için uğraşmıştır.¹²⁷

¹²⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, (Farnham, Surrey: Ashgate 2004): 16.; Sâlim Ayduz, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997): 163.

¹²⁶ Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul," 197.

¹²⁷ Beydilli, *İki İbrahim*, 21; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi*, (İstanbul: Eren Yayınları 1995): 99.

18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda zîclerin¹²⁸ hala revaçta olduğu bilinmektedir. Osmanlı dünyası Avrupa'daki zîcleri tercüme ederek, Avrupa'daki astronomik gelişmeleri takip etmekteydi. Örneğin, ünlü İtalyan astronom ve matematikçi Giovanni Domenico Cassini'nin zîcinin bir nüshası İsmail Çınarî tarafından 1772 yılında tercüme edilmiştir.¹²⁹ 1825 yılında yayımlanmasına rağmen 1757'de Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından kaleme alınan Mârifetnâme'de astronomik olaylar, dini kaynaklar, Suyûtî'nin "batıl" inançları içeren eseri ve Müteferrika'nın görüşlerini dahil ettiği Cihannümâ gibi günceli aktaran eserlere atıf yapılarak sentez bir eser elde edilmiştir.¹³⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki, bilgi alışverişi sadece Osmanlı Müslümanları ile sınırlı olmayıp, Osmanlı gayrimüslimlerini de kapsamaktaydı. Örneğin, Chrysanthos Notaras ve Cassini'nin ortak çalışması neticesinde bir üstürlab inşa edilerek karşılıklı bilgi alışverişi gerçekleşmiştir.¹³¹

Voulgaris'in Osmanlı dünyası ile etkileşimi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunduğu süre zarfı ile sınırlı değildi. Bu çerçevede tercüme faaliyeti hakkında kendisinin kaleme aldığı bilgiler mevcuttur. Voulgaris Rusya'da yayımladığı eserinde Osmanlı sarayında Jean-François Marmontel'in 1767 yılında basılan *Bélisaire* isimli romanının çevirisinin yapıldığını aktarmaktadır. Voulgaris bu ifadelerle 1772 yılında yayımlanan eserinde yer verdiğine göre, bu bilgiyi ya Leipzig'de bulunduğu dönemde ya da kitabın yayımlanmasına kadar Rusya'da geçirdiği 1771-1772 yıllarında elde etmiş olmalıdır. Bu haberi nereden aldığını

¹²⁸ Zîcler çeşitli takvim, trigonometrik tablolar ve astronomik bilgileri içeren temelde ise astronomik tablolardan oluşan eserlerdir.

¹²⁹ İnan Kalaycıoğulları, *İbrahim Müteferrika ve Yeni Bilim'in Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Muhayyel Yayıncılık 2020):94.

¹³⁰ Kalaycıoğulları, *İbrahim Müteferrika ve Yeni Bilim'in Türkiye'ye Girişi*, 92.

¹³¹ Hasan Çolak, "Bilim, İlahiyat ve Siyasetin Merkezinde Bir Osmanlı Münevveri: Kudüs Patriği Chrysanthos Notaras," *Kebikeç* 47 (2019): 47.

belirtmemesine rağmen Voulgaris'in Osmanlı dünyasındaki ilmi gelişmeleri takip ettiği açık bir şekilde görülmektedir.¹³²

Toderini'nin "la nouva Russia" ve "Schiavonia" Başpiskoposu olarak atıfta bulunduğu Voulgaris'ten Cevat İzgi, "Eflak ve Rusya Başpiskoposu Evgenius" diye bahsetmektedir.¹³³ Toderini, İzgi'nin yanlış bir şekilde Eflak olarak çevirdiği *Schiavonia* ifadesi ile Rusya'nın güneyindeki Slavyansk bölgesini işaret etmektedir. Zira, Voulgaris'in Yeni Rusya (*Novorossiya*) bölgesinin tamamının değil, 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlarında sürekli sınırları değişen Novorossiya bölgesi içerisinde bulunan Herson ve Slavyansk şehirlerinin başpiskoposu olduğu bilinmektedir. Böylece, Toderini'nin ilk kullandığı bölge isminin de yanlış olduğunu söylemek gerekir.¹³⁴ Bu bilgi ve çeviri hatası kenarda tutulacak olursa, Voulgaris'in de 1772 yılında St. Petersburg'da yayınlanan eserinde gerçekten Osmanlı sarayındaki bazı tercüme faaliyetlerine dikkat çektiği görülmektedir. Koca Ragıp Paşa'nın Voltaire ve Newton'un birtakım yazılarının çevrilmesini talep ettiğini eskiden Osmanlı sarayında önemli bir kademede yer alan soylu bir kişiden bizzat duyduğunu belirtmektedir. Ardından, III. Mustafa'nın denizcilik ve hukuk alanında kitapların tercümelerini emrettiğini ve Boerhaave gibi dönemin önde gelen isimlerinin tıp alanındaki eserlerinin de tercümelerinin yapıldığını söylemektedir.¹³⁵ Voulgaris'in İstanbul'da kimlerle etkileşim içerisinde olduğuna dair pek bilğimiz olmadığı için kendisinin Osmanlı sarayındaki bir kişiden bu talebi bizzat duymuş olması, Osmanlı sarayı ve soyluları ile bağlantısının olduğunu göstermektedir. Aşağıda daha geniş yer vereceğimiz, bu dönemde Osmanlı idaresinin bir parçası olan Fenerli Rum elitlerinden

¹³² Voulgaris, *Rassuzhdeniye na deystvitel'no kriticheskoye sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, 44.

¹³³ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları 2019): 499.

¹³⁴ Giambatista Toderini, *De la littérature des Turcs*, 1, (Poinçot 1789): 118.

¹³⁵ Voulgaris, *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, 43-44

de bu bilgiyi öğrenmiş olma olasılığı vardır. Ancak bu bağlantıların sürekliliği ve kapsamına dair kapsamlı bir araştırma henüz yapılmamıştır. Diğer taraftan, bu paragraf saraya yakın olan Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'daki ilmi gelişmelerden haberdar olduklarının ve Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı topraklarında kısıtlı da olsa bir okuyucu kitlesine sahip olduğunun açık bir göstergesidir.

Tabii ki ele aldığımız dönemin 18. yüzyıl olması nedeniyle bu yüzyıldan örneklerle çokça yer verilse de ilmi gelişmelerin takibinin bu yüzyıla özgü olmadığını söylemek gerekir. 17. yüzyılın ünlü âlimlerinden Kâtip Çelebi, *Mîzanü'l-hak fi ihtiyari'l-ehakk* isimli eserinde İslam âlimlerinin felsefi ilimleri hiçbir zaman yok saymadığını ve İslam düşüncesi ile felsefi ilimler arasında bir uzlaşa sağlandığını belirtmektedir.¹³⁶

Ragıp Paşa'nın pek çok tıp kitabı ile haşır neşir olduğu bilinirken, Jean-Baptiste du Halde'in 1735'te basılan tıp kitabı her ne kadar tamamlanmamış olsa da Ragıp Paşa ömrünün son yıllarında bu eserin çevrilmesini beklemiştir.¹³⁷ Sohbet meclislerinin de etkili bir ismi olan Ragıp Paşa'nın, İskoç hekim Patrick Russell ile hem coğrafya da hem de tıp üzerine gerçekleştirdikleri sohbet sırasında kendisine Arapça harflerle Avrupa'da kullanılan isimlerin yazılı olduğu birtakım haritalar gösterdiğinden bahsetmektedir.¹³⁸ I. Mahmud, padişahlığı döneminde (1730-1754) kitaplara özel bir ilgi göstermekteydi. Çeşitli kitapların toplanmasına özen gösteren Sultan, altı kütüphane kurmuş ve var olan kütüphanelere çeşitli eserler bağışlamıştır.¹³⁹

¹³⁶ İpşirli, *Osmanlı İlmîyesi*, 28.

¹³⁷ Henning Sievert, "Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth Century Ottoman Bureaucrat," *Osmanlı Araştırmaları* 41.41 (2013): 181.

¹³⁸ Alexander Russell, *The Natural History of Aleppo and Parts Adjacent: Containing a Description of the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood, Together with an Account of the Climate, Inhabitants, and Diseases, Particularly of the Plague, with the Methods Used by the Europeans for Their Preservation* 1, (Robinson 1794): 110.

¹³⁹ Hatice Aynur, "I. Mahmûd'un (ö. 1754) Kütüphaneleri ve Tarih Manzumeleri," *Kitaplara vakfedilen bir ömre tuhfe: İsmail Erünsal'a armağan* 2, (Ülke Yayınları 2014): 682-683.

Ayrıca 17 ve 18. yüzyıllarda ulemanın desteği ile birlikte taşrada medrese kütüphaneleri kurulmuştur.¹⁴⁰

Tabii ki tercüme faaliyetleri ve yeni gelişmeleri takip etmek Ragıp Paşa ile sınırlı değildi. Özellikle Lale Devri'nde (1718-1730) sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın öncülüğünde tercüme için oluşturulan bir heyet coğrafya, astronomi, biyoloji, tıp, fizik, tarih ve mimari alanlarındaki önemli eserlerin tercüme edilmesini sağlamıştır.¹⁴¹ Ayrıca, III. Ahmet dönemi öncesinde de padişahların ve elitlerin tercüme faaliyetlerini finanse ettikleri ve belirli eserleri talep ettikleri bilinmektedir. Lale Devri'nde sistemli bir tercüme faaliyetine girişilmesi ise bu dönemin ayırt edici noktası olmuştur. Yanyalı Esad Efendi ve Rum bir tercüman, Aristoteles'in *Fizika* adlı eserine Ioannis Kottounios tarafından yazılan şerhini es-Semâ'u't-tabî'î ismiyle Yunancadan Arapçaya çevirmiştir.¹⁴² Mühendishâne matbaasında Sébastien Le Prestre de Vauban gibi yabancıların eserleri de tercüme edilerek basılmıştır. Vauban'ın askeri strateji ve tekniklerle ilgili eseri Konstantinos İpsilantis tarafından Fransızcadan Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve kitaptaki gravürler İstefan ve Kapril Efendi isimli Ermeni zanaatkarlar tarafından yapılmıştır. Böylece anlıyoruz ki, matbaa ve tercüme faaliyetlerinde sadece Müslümanların değil gayrimüslim Osmanlıların da katkısıyla ilerleme sağlanmıştır.¹⁴³

18. yüzyıla kadar Osmanlı eğitim sisteminin değişmez kurumu medreseydi. Ancak 1700'lü yıllarda yaşanan askeri, siyasi, kültürel, sosyal ve entelektüel değişim

¹⁴⁰ İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 1988): 28.

¹⁴¹ Mehmet İpşirli, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler," *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, (1987): 33-42.; Aydın, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler," 144-149.; Ethan L. Menchinger, "Intellectual Creativity in a Time of Turmoil and Transition," *The Wiley Blackwell History of Islam*, Ed. Armando Salvatore, (John Wiley & Sons 2018): 461.

¹⁴² Aydın, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler," 143-151.; Kazım Sarıkavak, "Yanyalı Esad Efendi," *TDV İslâm Ansiklopedisi* 43, (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi 2013): 322.

¹⁴³ Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 183-184.

eğitim alanındaki eksikliklerin ve farklı eğitim kurumlarına olan ihtiyacın fark edilmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti tarafından Batılı anlamda ders müfredatı içeren ilk eğitim kurumlarının kurulması 18. yüzyılın son yıllarında gerçekleşmiştir. Bu çerçevede Avrupa'daki teknik bilgilerin aktarılmasına ön ayak olacak Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun ve Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun okulları III. Selim devrinde kurulmuştur.¹⁴⁴ Bu okullarda Fransız matematikçi Etienne Bézout gibi dönemin önemli entelektüellerinin eserleri üzerinden dersler verilmiştir.¹⁴⁵

Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarında teknik ve ilmi ilerlemelerin kaydedildiği bu dönemde Balkan Ortodoks âlimleri de pek çok kaynaktan beslenerek çeşitli ilmi tartışmalar yürütmekteydiler. 1700'ler boyunca Rum nüfusu her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yoğunlaşmış olsa da İmparatorluğun askeri yenilgilerinin artmasıyla toprak kayıplarının paralellik göstermesi özellikle Balkan coğrafyasındaki toplulukların siyasi olarak bağlı oldukları devletin zaman zaman değişmesine ve matbaa ve eğitim faaliyetleri ile muhatap olacak tek bir devlet yapısının olmamasına neden olmaktaydı. İstikrarsızlaşan bu bölgede, âlimlerin devamlı ve ortak çıkarlar içinde olan ya da kendini salt ilmi faaliyetlere adanmış, siyasi amaçlardan bağımsız sistematik âlim topluluklarının oluşması mümkün değildi. Hristiyan Ortodoks inancı ve Yunanca eğitim Rumları birleştiren temel öğelerdi.¹⁴⁶ Habsburg İmparatorluğu'ndaki Balkan Ortodokslarının evde özel öğretmenlerden eğitim alma ve Katolik okullarında okuma imkânları vardı. Ancak kendi dilsel ve

¹⁴⁴ İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, 33-49.; Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul," 35; Kalaycıoğulları, *İbrahim Müteferrika ve Yeni Bilim'in Türkiye'ye Girişi*, 95.; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 60.

¹⁴⁵ Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 66.

¹⁴⁶ Manolis Patiniotis, "Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire," *Science Between Europe and Asia: Historical studies on the transmission, adoption and adaptation of knowledge*, Ed. Feza Günergun ve Dhruv Raina, (Dordrecht: Springer Science & Business Media 2011): 194.; Hasan Çolak, "Aydınlanmanın Osmanlı Dünyasındaki Erken Etkileri ve Ioannis Pringos (1725-1789)," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 29 (2018):87; Patiniotis, "Periphery reassessed," 473.

kültürel kimliklerini koruyabilmek adına kendilerine özgü eğitim kurumlarını inşa etmişlerdi.¹⁴⁷ Balkan Ortodokslarının eğitimleri için Karlofça metropolitlerinin de Aydınlanma düşüncesinden etkilenerak eğitim müfredatlarını yenilerken, Katolik etkisini zayıflatabilmek adına teoloji alanında Rusya'dan örnek aldıkları birtakım eğitim sistemlerini Karlofça metropolitliğinin bulunduğu Sremski Karlovci ve Novi Sad'da kurulan okullarda kullandıkları bilinmektedir.¹⁴⁸

Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Rumlar ise eğitim kurumlarını çoğunlukla Patrikhane bünyesinde devam ettirseler de ekonomik güce sahip diğer sosyal gruplar da eğitim kurumlarının işleyişinde önemli bir role sahiptiler. Bu yüzden Rum eğitim kurumları sadece Kilise'nin ön gördüğü çerçevede eğitim sunmaktan ziyade zaman zaman birbirleriyle çatışan amaçlara hizmet eden eğitim faaliyetleri sürdürmüşlerdir.¹⁴⁹ Balkan Ortodokslarının eğitim faaliyetlerine katkıda bulunan diğer bir sosyal grup ise tüccar sınıfıydı. Bilgi aktarımında oldukça kapsamlı bir role sahip olan tüccarlar gerek Osmanlı İmparatorluğu içerisinde gerekse Avrupa'da sürekli dolaşım halinde olmaları, gelişmeleri yakından takip edebilmelerini ve sınırlar ötesine sürekli bir bilgi taşıyıcılığı yapmalarını sağlamıştır. Özellikle Epirus, Batı Makedonya ve Tesalya'da yaygın olan zanaatkar ve tüccar sınıfın etkisi ile bu bölgelere göçlerin gerçekleştiği bilinmektedir. Buradaki ticari hayat, Orta Avrupa ile sürekli olarak temas halindeydi. Ticari etkileşim ise beraberinde kültürel ve entelektüel aktarımı getirmiştir. Böylece bu bölgeler, yerel halkın zenginleşmesi ve sınır ötesi yerlerde gerçekleşen gelişmeleri yakından ve sürekli bir şekilde takip etmesi ile yeni okulların kurulduğu

¹⁴⁷ Ikaros Mantouvalos, "Greek Immigrants in Central Europe: A Concise Study of Migration Routes from the Balkans to the Territories of the Hungarian Kingdom: From the late 17th to the early 19th Centuries," *Across the Danube. Southeastern Europeans and their Travelling Identities (17th–19th C.)*, Ed. Olga Katsiardi-Hering ve Maria A. Stassinopoulou, (Leiden ve Boston: Brill 2016): 42.

¹⁴⁸ Vladimir Cvetkovic, "The Serbian Tradition," *The Orthodox Christian World*, Ed. Augustine Casiday, (Routledge 2012): 135.

¹⁴⁹ Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, "The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries," 43.

birer eğitim merkezine dönüşmüşlerdir. Tüccarlar, basın ve eğitim faaliyetlerindeki finansörlükleri ile de entelektüel hayatın bir parçası olmuşlardır.¹⁵⁰ Fenerliler ve tüccarların elde ettiği maddi kazanç ve itibar, Patrikhanenin basın ve eğitim faaliyetlerindeki kontrolünün zayıflamasına yol açmış ve bu alanlarda çeşitlenmeler yaşanmıştır. Örneğin, ticaretle uğraşan Zosimas Kardeşler, hayatlarının büyük kısmını Nezhin ve Moskova gibi Rusya İmparatorluğu şehirlerinde geçirmelerine rağmen, Osmanlı topraklarındaki Rum okullarına ve Avrupa’da eğitim alan Rumlar ile âlimlerin çeşitli basın faaliyetlerine finansman sağlamışlardır.¹⁵¹

Ayrıca Patrikhane çatısı altında gelişen bir elit sınıfı mevcuttu. Bu elit sınıfı, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri ve siyasi açıdan gerilemesi ve diplomatik temasların önem kazanması ile birlikte özellikle dilsel becerileri sayesinde ihtiyaç duyulan bir grup olmuştur. Avrupa’da eğitim almaya gönderilen pek çok Fenerli, hem Avrupa’daki siyasi ve kültürel ortama aşina olmaları hem de gereken dil bilgisine sahip olmaları nedeniyle 18. yüzyılda Osmanlı sarayında önemli idari mevkilere gelmişlerdir. Diğer taraftan Eflak ve Boğdan’daki hospodarlar bizzat Fenerli ailelerden seçilmeye başlamıştır.¹⁵² Fenerliler, Rumların yoğun olarak yaşadığı Yaş, Yanya, Bükreş, İzmir, Korfu gibi pek çok şehirde özellikle Avrupa’da eğitim almış

¹⁵⁰ Patiniotis, “Periphery reassessed,” 475. Gavroglu ve Patiniotis, “Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century,” 576.; Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries,” 50. William Eton, “A Survey of the Turkish Empire,” *The Movement for Greek independence 1770-1821*, Ed-Çev. Richard Clogg, (London: The Macmillan Press 1976): 46.; Thomas Conley, “Greek Rhetorics After the Fall of Constantinople: An Introduction,” *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 18.3 (2000): 287; Georgia Petrou, “Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century,” *Science & Education* 15 (2006): 826.; Çolak, “Aydınlanmanın Osmanlı Dünyasındaki Erken Etkileri ve Ioannis Pringos,” 87.

¹⁵¹ Theophilus C. Prousis, “The Greeks of Russia and the Greek Awakening, 1774-1821,” *Balkan Studies* 28.2 (1987): 271.

¹⁵² Geoffrey Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, (London: Longman 2010): 135.; Eton, “A Survey of the Turkish Empire,” 46.; Conley, “Greek Rhetorics After the Fall of Constantinople,” 287.; Patiniotis, “Periphery reassessed,” 475.; Cyril Mango, “The Phanariots and the Byzantine Tradition,” *The Struggle for Greek Independence*, Ed. Richard Clogg, (Palgrave Macmillan 1973): 42-47.

kişilerin istihdamını da sağlayarak yeni okullar kurmuşlardır. Bu okullarda klasik eğitimin ötesine geçen müfredatlar uygulamaya konularak, doğa bilimleri üzerine Yeni Bilginin öğretimi de gerçekleştirilmiştir.¹⁵³ Fenerliler, ellerindeki ekonomik güçle hem Patrikhane hem de Osmanlı sarayında büyük bir itibar kazanmışlardır. İyi eğitilmiş ve Avrupa ile sürekli temas içinde olan Rumlar, tercüman ve aracı olarak çalışmışlar, Avrupa ile İmparatorluk arasında kuvvetli bir bağlantı olmuşlardır.¹⁵⁴ Bizatihi Fenerliler de Avrupa’da eğitim almaları dolayısıyla yeni bilginin aktarımında önemli bir rol üstlenmişlerdir.¹⁵⁵

18. yüzyılda Rum eğitim sisteminin en temel eksiklerinden biri üniversite kurumunun olmayışıydı. Dahası halka açık konuşmaların da yapılmaması eğitilmiş sınıfın kendi içinde ve kendi imkânları dahilinde belirli bir etkileşim alanı yaratmalarına neden olmaktaydı. Bu yüzden Rum toplumu Avrupa ve Rusya’da mevcut olan fikirlerin yayılmasını sağlayan temas mekanlarının birkaçından mahrumdu. İlk öğretimde okuma yazma, aritmetik dersleri verilirken orta ve yüksek eğitimin iç içe geçmiş olduğu kurumlarda metafizik, teoloji, matematik, kimya, coğrafya, dil bilgisi gibi dersler verilmekteydi. 17. yüzyıl boyunca Rum âlimler Teophilos Korydaleus’un başlattığı Neo-Aristotelesçi geleneği sürdürmüştür. Eğitim kurumları da Ortodoks doktrinine bağlı Aristoteles felsefesinin devamcısı olan bir geleneğe dayanmaktaydı ve öğrenciler ile öğretmenlerin dini görevler üstlendiği bir

¹⁵³ Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, 375.; Prousis, “The Greeks of Russia and the Greek Awakening,” 259-280. 264; Patiniotis, “Periphery reassessed,” 475.; Mango, “The Phanariots and the Byzantine Tradition,” 41.

¹⁵⁴ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, 1 (Cambridge: Cambridge University Press 2009): 54.; Petrou, “Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century,” 826.; Patiniotis, “Periphery reassessed,” 475.

¹⁵⁵ Çolak, “Aydınlanmanın Osmanlı Dünyasındaki Erken Etkileri ve Ioannis Pringos (1725-1789),” 84; Conley, “Greek Rhetorics After the Fall of Constantinople,” 287.

yapıya sahipti. Aynı zamanda Patrikhane'nin hem idari hem de müfredatla ilgili meselelere müdahale etme yetkisi vardı.¹⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin Balkanları ve İstanbul'u fethetmesinin ardından Rumların önemli bir kısmı İtalyan şehirlerine göç etmişlerdir. Burada, yüzyıllara dayanan önemli bağlar, Osmanlı Rumlarının İtalyan şehirlerinde eğitim almalarını ve istihdam imkânı bulmalarını sağlamaktaydı.¹⁵⁷ 1700'lerle birlikte Avrupa'ya seyahat eden Rumlar, Padua Üniversitesi'nin neredeyse tekel olacak konumunu değiştirmişler ve Avrupa'nın farklı yerlerinde eğitim almışlardır. Eğitim almak için genellikle Hollanda, Alman, Rus ve Habsburg ve nadiren Fransız ve İngiliz şehirlerinde bulunmuşlardır. Ruslarla olan dini bağ nedeniyle Kiev gibi, Rusya İmparatorluğu'nda yoğun teoloji dersleri veren eğitim kurumları birçok Rum öğrenci ve âlimi bünyesine katmıştır.

Balkan Ortodokslarının bilimsel kitapları, Venedik, Leipzig, Moskova ve Viyana gibi Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde basılmakla birlikte, Patiniotis'in verilerine göre kitapların yüzde yetmiş beşi Venedik ve Viyana'da Rumların güçlü diaspora kurduğu şehirlerde basılmıştır.¹⁵⁸ Ayrıca 18. yüzyıl Alman şehir devletleri Rumların gerek ticari gerekse entelektüel amaçlarla ilgisini çeken bir coğrafyadır. Entelektüellerin dolaşımı, kendilerine üniversiteler ve kütüphanelerde vakit geçirme, Avrupa'daki sosyal, ekonomik, siyasi ve entelektüel gelişmeleri yakından takip etme ve dallanıp budaklanan Aydınlanma düşüncesi ile karşılaşma imkânı vermiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Petrou, "Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century," 826.; Mango, "The Phanariots and the Byzantine Tradition," 56.

¹⁵⁷ Jelavich, *History of the Balkans*, 54.

¹⁵⁸ Manolis Patiniotis, "Textbooks at the Crossroads: Scientific and Philosophical Textbooks in 18th Century Greek Education," *Science & Education* 15.7 (2006): 812.

¹⁵⁹ Patiniotis, "Periphery reassessed," 477.; Owen Chadwick, "The Italian Enlightenment," *The Enlightenment in National Context*, Ed. Roy Porter ve Mikulas Téichs (Cambridge University Press 1981): 91.; Patiniotis, "Textbooks at the Crossroads," 816.; Kostas Gavroglu, Manolis Patiniotis vd., "Science and technology in the European periphery: Some historiographical reflections," *History of Science* 46.2 (2008): 162.; Patiniotis, "Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire," 196.; Petrou, "Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century," 828.

Avrupa ülkelerinde eğitim alan Rumların çeşitli geleneklerle karşılaşması ve bu geleneklerden etkilenerek kendi coğrafyalarına bu görüşlerini aktarmaları kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca burada edindikleri bilgileri kendi memleketlerindeki insanlara gerek eğitim gerek basın faaliyetleri gerekse sohbet meclisleri aracılığıyla aktararak, günümüzde belgelendirilmesi mümkün olmayan sayıda kişiyi barındıran bir bilgi ağını meydana getirmişlerdir. Balkan Ortodokslarının Avrupa'daki Aydınlanma düşüncesi ile temasa geçmeleri yurtdışındaki eğitimleri ve genellikle tüccar ve âlimlerin memleketlerine getirdikleri eserler ve düşünceler sayesinde olmuştur. Ayrıca, getirdikleri kitap, dergi ve yazılar dikkate değer kütüphanelerin oluşmasını sağlamıştır. Balkanlarda ve Anadolu'da farklı şehirlere dağılmış olan Rumların eğitim kurumlarındaki öğretmen yetersizliğini bu şekilde azaltmak önemli bir yoldu. 18. yüzyıldaki bu değişim, öğretmen-din adamı kimliklerini bir arada bulunduran eğitimci profiline zamanla rahip olmasına rağmen yeni bir eğitim müfredatı oluşturmaya çalışan “profesyonel” eğitimcilere dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Özellikle eğitim faaliyetlerinin sadece Kilise tarafından gerçekleştirilmemesi ve tek bir iktidarın tekelinde olmaması, ekonomik açıdan güçlü çeşitli gruplar tarafından da desteklenmesi ve finanse edilmesi hem eğitimci portresinin hem de eğitim müfredatının değişiminde önemli rol oynamıştır. Evgenios Voulgaris de Balkan Ortodoksları arasında Aydınlanma düşüncesinin yayılmasını eğitim kurumlarındaki faaliyetleri ile desteklemiştir. Çeşitli şehirlere gelen öğrencilere, Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerini aktarmış ve Aydınlanma dönemi Rum âlimlerinin ikinci neslini oluşturacak olan grubun eğitimine katkı sağlamıştır. Örneğin, Rum Aydınlanma hareketinde önemli bir aktör olarak karşımıza çıkan, Iosipos Moisiodax, 1754-1755 yıllarında Voulgaris'in idareci ve öğretmen olduğu Aynoroz'daki okulda

eğitim almıştır.¹⁶⁰ Ayrıca âlimler de her ne kadar doğdukları yerden uzaklaşmış olsalar da memleketlerindeki gelişmelere katkı sağlamışlardır. Rusya’da metropolit olan Gavril Banulescu-Bodoni, 1792 yılında Boğdan’daki matbaacılığı geliştirecek olan çeşitli kitapların basımını finanse etmiştir.¹⁶¹

Roudometof’un Avrupa’da eğitim almış bulunan altmış sekiz Rum üzerinden yaptığı istatistiksel çıkarıma göre, Rum entelektüellerini iki grup altında inceleyebilmek mümkündür. 1757’den önce doğmuş olanların felsefe, filoloji, fizik, teoloji, kimya ve matematik üzerine eğitim aldıklarını ve din adamı ve öğretmen olarak İyon adaları, Ege adaları ve Anadolu coğrafyasında görev yaptıklarını saptamıştır. İkinci grubu 1757-1772 yılları arasında dünyaya gelen, ticaretle uğraşan ya da tüccarlarla iletişim halinde olan, dini herhangi bir kuruma meslek olarak bağlılığı olmayan ve Roudometof tarafından seküler olarak görülen âlimler oluşturmaktaydı. Filoloji ve coğrafya üzerine dersler gören bu âlimler genellikle Avrupa, İyon adaları ve Eflak ve Boğdan beyliklerinde yaşamışlardır.¹⁶²

Balkan Ortodoksları arasında da dini Aydınlanma hareketi içerisinde yer alan ve kültürel ve entelektüel değişimin bir parçası haline gelen din adamları vardı. Özellikle eğitim ve basın faaliyetleri aracılığıyla Aydınlanma düşüncesi ile Balkan Ortodokslarının tanışmasında önemli rol oynayan din adamları, 18. yüzyıl boyunca Ortodoks doktrinlerine karşıt bir görüş savunmasalar da yeni fikirleri yayma çabaları nedeniyle muhalefet ile karşılaşmışlardır. Dönemin bir diğer önemli âlimi olan ve

¹⁶⁰ Paschalis M. Kitromilides, *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek culture in the eighteenth century*, (Princeton University Press, 2014): 30

¹⁶¹ Gavroglu ve Patiniotis, “Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century,” 576; Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries,” 503; Fuştei, “İzdatel’skaya deyatel’nost’ Mitropolita Gavriila Benulesku-Bodonii,” 25-29.

¹⁶² Victor Roudometof, “From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821,” *Journal of Modern Greek Studies* 16.1 (1998): 21.

Yanya’da başka bir okulda çalışan Balanos Vassilopoulos’un geleneksel düşünceleri ile Voulgaris’in yeni bilginin sentezine dayanan fikirleri arasında çatışma yaşanmış ve bununla birlikte hem ilmi hem de idari yönden çeşitli tartışmalar toplumsal alana sirayet edecek düzeye gelmiştir. Voulgaris’in Balanos tarafından ateistlik ile suçlanmasına varan bu tartışma sonucunda Voulgaris istifa ederek Yanya’dan ayrılmıştır.¹⁶³ Dahası, 1749 yılında Aynoroz’da Vatopedi Manastırı’na bağlı olarak kurulan yeni okulda Voulgaris, İstanbul Rum patriği V. Kirillos’un emriyle 1753’te öğretmen ve okul müdürü olmuştur.¹⁶⁴ 1759 yılına kadar buradaki müfredatı reforme etmeye çalışsa ve dönemin önemli âlimleri arasında bir saygınlık elde etmiş olsa da Aynoroz’daki keşişlerin tepkilerine maruz kalmıştır. Voulgaris, doğa bilimlerini ve yeni felsefeyi öğretme çabalarının engellenmeye çalışılması karşısında 1759 yılında istifasını vererek Aynoroz’dan ayrılmıştır.¹⁶⁵ Kısa bir süre Selanik’te kalmasının ardından 1759-1761 yılları arasında öğretmenlik görevini devam ettireceği İstanbul’a gitmiş ve Patrikhane Akademisinde çalışmaya devam etmiştir. Yukarıda bahsedilen tartışmaların İstanbul’da da devam etmesi üzerine Voulgaris, Poltava’da ikamet edeceği tarihe kadar eğitim faaliyetine son vermiştir.¹⁶⁶ Ortodoks kimliğine sıkı sıkıya bağlı bir topluma sahip olan Rus ve Rum dünyalarında dini göz ardı etmek mümkün değildi. Klasik tarihyazımında, Ortodoks Kilisesi ve Aydınlanma arasındaki ilişki

¹⁶³ Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries,” 54; Stephen K. Batalden, *Catherine II’s Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, (East European Monographs 1982): 5.; A. Lebedev, “Evgenii Bulgaris, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii,” *Dreniaia i Novaia Rossiia* 1 (1876): 212.; Evgenii Bolkhovitinov, “Evgenii Bulgar,” *Slovar’ istoricheskii o byvshikh v Rossii pisatelyakh dukhovnogo china Greko-rossiyskoy tserkvi* 1 (Sankt-Peterburg: Tipografiya Ivana Glazunova 1827) 152.

¹⁶⁴ Rhoads Murphey, “Westernisation in the Eighteenth-century Ottoman Empire: How Far, How Fast?,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999): 136.; Richard Clogg, “Anti-clericalism in pre-independence Greece c 1750–1821,” *Studies in Church History* 13 (1976): 264.; Bolkhovitinov, “Evgenii Bulgar,” 152.

¹⁶⁵ Lebedev, “Evgenii Bulgaris, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii,” 212-213.

¹⁶⁶ Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries,” 54; Batalden, *Catherine II’s Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 7.; Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*, (Cambridge University Press 1968): 220-221.

incelenirken, birbirine zıt iki dünyanın çatışmaya dayalı rekabetinin tekdüze anlatısı tekrarlanagelmıştır.

Ancak entelektüel dönüşümü destekleyen ilk isimlere baktığımızda Voulgaris gibi Ortodoks Kilisesi'ne bağlı din adamı kimliğine sahip âlimler karşımıza çıkmaktadır. Ortodoks Kilisesi içerisinde Aydınlanma düşüncesine tepkili grupların varlığı, tüm din adamlarını temsil etmemekteydi. Ortodoks inancını savunmak için kendisine tehdit oluşturabilecek olan ve Aydınlanma fikirlerinden tamamen kendini soyutlayan bir Ortodoks Kilisesi tasvirinin çizilmesi ve Rumlar arasında Aydınlanma fikirlerinden etkilenen kişilerin Ortodoks Kilisesi ve inancına eleştirel hatta karşıt düşünceler beslediği yönündeki yorumlara yol açmaktadır. Bu durum bahsedilen stereotip dışında kalan Voulgaris gibi kişilerin hem Aydınlanmanın hem de Rum Ortodokslarının sosyo-kültürel ve entelektüel tarihlerinde yanlış ya da eksik bir şekilde ele alınmalarına neden olmaktadır.¹⁶⁷

18. yüzyıl Rum Ortodoks Kilisesinin din dışı eğitime tamamen karşı olduğu görüşü doğru olmamakla birlikte, Voulgaris, Theotokis, Eflaklı Ignatius gibi Kilise mensubu olan pek çok kişi teoloji haricindeki derslerin verilmesini desteklemiştir. Rum Ortodoks Kilisesi Aydınlanma düşüncelerine yönelik istikrarlı bir tutum sergilememiştir. Zaman zaman Aydınlanma fikirlerinden etkilenen kişileri desteklemekle birlikte bazı durumlarda bu düşünörlere yaptırım uygulamıştır. Voulgaris'in Aynoroz Akademisi'nde gerçekleştirdiği müfredat değişimi ve 1759 yılında Patrikhane Okulu'nda eğitim vermek amacıyla İstanbul'a gelmesi de yaklaşımın olumlu yönünü gösteren örneklerdir. Voulgaris, Theotokis, Moisioudax gibi isimler, geleneksel düşünceyi sürdüren bazı otoriteler ve entelektüel çevre ile çeşitli

¹⁶⁷ Paschalis M. Kitromilides, *Religion and Politics in the Orthodox World: The Ecumenical Patriarchate and the challenges of modernity*, (Routledge 2018): 12.

sıkıntılar yaşamışlarsa da Patrikhane tarafından resmi bir şekilde dışlanmamışlardır.¹⁶⁸ Ancak, din adamı, eğitimci ve bir âlim olan Methodios Anthrakites (1660-1736), Kartezyen felsefesine dayalı bir eğitim verdiği için İstanbul Patrikhanesi tarafından Kilise'den uzaklaştırılmıştır.¹⁶⁹ 1789 yılından sonra, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da otoritelerin radikal olarak algılanan fikirlere karşı daha çok tedbir aldığı görülmektedir. Rusya'daki siyasi ve dini otoritelerce kınanan ve Fransa'dan başlayarak yaygınlaşan radikal fikirler, İstanbul Rum Patrikhanesi tarafından da reddedilmiştir. Balkan Ortodokslarının bir kısmı da bu fikirlere karşıt düşünceler beslemişlerdir. Dimitrios Katartzis, Alexandros Mavrokordatos, Evgenios Voulgaris gibi âlimler liberal düşüncelere sıcak bakmamışlardır.¹⁷⁰ Yunanca kaleme alınan eserlerin artması ve çeşitli fikir ayrılıklarının görünür hale gelmesi ve Fransız İhtilali'nin getirdiği fikri eğilimler nedeniyle 1798 yılında İstanbul'daki Patrikhane matbaasında ahlaki ve siyasi açıdan tehdit olarak görülen eserler üzerinde kontrol sağlayabilmek için bir broşür yayımlanmıştır.¹⁷¹ 1740-70 yılları arasında görüşlerinin ve faaliyetlerinin radikal bulunması nedeniyle çeşitli tartışmalar yaşayan ve sürekli göç eden Voulgaris, 1780'lerle birlikte dönemin diğer âlimleri tarafından muhafazakâr olmakla suçlanmıştır.

Çoğu araştırmacı 18. yüzyılın son çeyreğinde Voulgaris'in Rumların geleceği hakkında pek bir şey kaleme almamasının ve Yunanca dili üzerine yapılan tartışmalarda Antik Yunanca taraftarı olmasının Voulgaris'in muhafazakâr olarak değerlendirilmesine sebep olduğunu ifade etmektedir. Patiniotis'e göre dönemin Rum

¹⁶⁸ Kitromilides, *Religion and Politics in the Orthodox World*, 13-25.; Efthymios Nicolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, (JHU Press 2011):164.

¹⁶⁹ Küçük, "Early Enlightenment in Istanbul," 30-31.

¹⁷⁰ Roudometof, "From Rum Millet to Greek Nation," 21.

¹⁷¹ Clogg, "Anti-clericalism in pre-independence Greece," 258.

entelektüellerinin ortak özelliği istisnasız bir şekilde mantık ya da metafizik üzerine bir eser kaleme almış olmalarıdır. Yeni yöntem ve felsefi gelişmelere kendini açan bu âlimler, mantığın temel ilkelerini yeniden yorumlamakla birlikte geleneksel metafizik ile ilgili görüşlerinden tamamen kopmamışlardır.¹⁷² Rum âlimler Ortodoks toplumundaki dini doktrinlere ters düşmeyecek şekilde bilinçli bir bilimsel ilerlemeden yana olmuşlardır. Rum âlimler arasında Aydınlanma düşüncesi tek bir kişinin görüşleri etrafında şekillenmese de entelektüel çevrede birkaç isimden çokça bahsedilir olduğu bilinmektedir. Rum âlimler, Newtonculuk üzerinden ilerleyen entelektüel tartışmalara yoğunlaşmakla birlikte¹⁷³ Locke, Voltaire, Wolff, Leibniz gibi isimleri yakından takip etmişler ve 18. yüzyıl boyunca Aydınlanma düşünürlerinin fikirleri, Antik Yunan zamanındaki düşünceler ile kendi görüşlerini sentezleme çabası içinde olmuşlardır. 18. yüzyılda Balkanlardaki entelektüel dönüşümü “benimseme/sahiplenme” (*appropriation*) terimi ile anlatmayı uygun gören Gavroglu ve Patiniotis sentez eylemine açıklık getirmektedirler. Bu araştırmacılar için transfer kavramı bu sürecin sadece bir yönünü yansıtmaktadır, yani yeni bilginin Rum âlimleri tarafından edinimi ve bu bilginin yayılışını ifade etmektedir. Ancak yeni bilginin farklı entelektüel geleneklerle bir araya getirilerek yeniden bilgi üretimi sürecini “appropriation” kavramı karşılamaktadır. “Benimseme,” içinde bulunulan devletin ya da toplumun siyasi, ilmi ve ideolojik temel dayanaklarına uygun olarak edinilmek istenen yeni bilgilerin sentezlenmesidir.¹⁷⁴

¹⁷² Patiniotis, “Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire,” 201.

¹⁷³ Gavroglu, Patiniotis vd., “Science and technology in the European periphery” 162.; Patiniotis, “Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire,” 196.

¹⁷⁴ Paschalis M. Kitromilides, “John Locke and the Greek Intellectual Tradition: an episode in Locke’s reception in South-East Europe,” *Locke’s Philosophy: Content and Context*, Ed. G. A. J. Rogers, (New York: Oxford University Press 1994):221.; Gavroglu ve Patiniotis, “Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century,” 570.; Patiniotis, “Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire,” 193-196.; Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th

Gavroglu ve Patiniotis'e göre, eğitim aldıkları yerlerdeki entelektüel çevrede devam etmeleri beraberinde kendi geleneklerinden bir kopuşu da getirebilirdi ve inançlarının temel esaslarını sorgulamalarına sebep olabilirdi. Ancak âlimlerin geri dönüş yapmaları kendi coğrafyalarında etkin olan düşüncelerle bir senteze yönelmelerine neden olmuştur. Böylece âlimlerin geleneksel düşünce ile yeni bilgiyi harmanladıkları fikirler meydana gelmiştir.¹⁷⁵ Balkan Ortodoksları, bilimsel gelişmeleri takip etse de herhangi bir deneysel çalışma yapmayarak Avrupa'da yaygın olan ders kitaplarındaki deneysel bulgulardan faydalanmakla yetinmişlerdir.¹⁷⁶ Ampirik öğrenim Rum eğitim sisteminde genellikle pragmatik amaçlara hizmet etmekteydi. Örneğin, ticaret üzerine verilen eğitimde finansal bilgiler ve muhasebe ile ilgili pratiğe dayalı uygulamalar mevcuttu.¹⁷⁷

Voulgaris, sadece öğrencilerini eğiterek değil aynı zamanda tercüme faaliyetleri ve eser üretimi ile de Aydınlanma düşüncesinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Teoloji, tarih, siyaset, edebiyat ve doğa bilimleri gibi geniş bir yelpazeye yayılan konular üzerine eserler kaleme almış ve böylece hem kendine özgü fikirleri hem de dönemin ses getiren görüşlerini paylaşmıştır. Ancak Voulgaris, Osmanlı ve Rusya coğrafyalarında yeni bilginin, özellikle Newton fiziği ve felsefesinin yayılmasında önemli bir rol oynarken yeni bir kavram ya da teori üretmemiştir. Yeni bilgiyi Balkan Ortodokslarına sistematik bir şekilde öğreten ilk kişi olmasına rağmen dini doktrinlerden vazgeçmemiş ve Ortodoksluk inancının getirdiği temel bilgileri her şeyin üstünde tutmak suretiyle yeni bilgiyi bu doktrini güçlendirmek için

Centuries," 43.; Barnett, *Idol Temples and Crafty Priests*, 14.; Gavroglu, Patiniotis vd., "Science and technology in the European periphery," 163.

¹⁷⁵ Gavroglu ve Patiniotis, "Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century," 573-576.

¹⁷⁶ Patiniotis, "Textbooks at the Crossroads," 811.; Patiniotis, "Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire" 197.

¹⁷⁷ Patiniotis, "Textbooks at the Crossroads," 811.

kullanmıştır.¹⁷⁸ Ayrıca, Avrupa'daki doğa bilimciler arasında kabul gören deneysel yöntemleri kullanmayı reddederek radikal tarafının yanında geleneksel yönünü de korumuştur. Voulgaris, Leipzig'e taşındığı 1764 yılından itibaren ağırlıklı olarak yayın faaliyetlerine odaklanmış ve bir taraftan daha önce kaleme aldığı eserleri yayımlarken diğer taraftan yeni eserler üretmiştir. İlk eserini Leipzig'de *I Logiki* ismiyle 1766 yılında yayımlayan Evgenios Voulgaris, 1600'lerden beri Rum Ortodoksları arasında yaygın olan Neo-Aristotelesçilik ile Newton fikirlerinin sıkı bir sentezine dayanan görüşlerini geliştirmiştir.¹⁷⁹ Voulgaris'in fikirlerinde Bizans, Antik Yunan, Bizans sonrası Ortodoks dini görüşleri ve yeni felsefenin sentezine dair izler görebilmek mümkündür. *Ta aréskonta tois filósofois stoicheía tis metafysikís* isimli eserlerinde geleneksel Aristotelesçilik anlayışının metafizik görüşleri ile Newton fiziğinin dünyanın oluşumu hakkındaki fikirlerini bir arada sunduğu görülmektedir. Voulgaris, atoma dayanan modern doğa felsefesi ile Aristoteles'in yüzyıllardır iktidarını sürdürdüğü metafizik arasında bir çatışmanın olmadığını savunmuş ve bunun yerine bu iki görüşün birbirlerini destekleyen ve tamamlayan yönleri üzerinden bir anlatı inşa etmeyi tercih etmiştir.¹⁸⁰

Voulgaris bilimsel ve felsefi fikirleri ile yeni bilginin sentezini içeren eserlerinin yanı sıra Locke, Voltaire, Wolff ve Pourchot gibi entelektüellerin eserlerini de tercüme etmiştir. Astronomi hakkındaki eserinde, birçok Avrupalı âlimin

¹⁷⁸ Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, "The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries," 55.

¹⁷⁹ Konstantínos Stáikos ve Triantaphyllos E. Sklavenitis, *The Publishing Centres of the Greeks: from the Renaissance to the Neohellenic Enlightenment*, Çev. David Hardy, (Athens: National Book Centre 2001):131,164.; Iannis Carras, "'Topos' and Utopia in Evgenios Voulgaris' Life and Work (1716-1806)," *The Historical Review/La Revue Historique* 1 (2004):133.

¹⁸⁰ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 1.; Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, "The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries," 55.; Evgenios Voulgaris, *Ta aréskonta tois filósofois: itoi ta perí ton fysei ónton filosofoúmena*, (Viyana: Georgio Vandetti 1805); Evgenios Voulgaris, *Stoicheía tis metafysikís*, (Venedik: Nikolau Glikí 1805); Evgenios Voulgaris, *I Logiki*, (Leipzig: Breitkopf 1766).; Lebedev, "Evgenii Bulgáris, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii," 214.

görüşlerini aktarmış ve Batlamyus sisteminin akla uygun olmadığını savunmuştur. Ancak doğrudan güneş-merkezli görüşü benimsediğine dair herhangi bir ibare kullanmamış ve fikirlerini, Ortodoks Hristiyan dini metinlerinin içerdikleri bilgilerle tezat oluşturmayan Tycho Brahe'nin sistemi çerçevesinde dile getirmiştir. Böylece bu döneme kadar Tycho Brahe sisteminin Rum Ortodoksluğu ile uyumuna dair yazılmış ilk eseri kaleme almıştır.¹⁸¹

Voulgaris, sırasıyla Yanya, Kozani, Aynoroz ve İstanbul'da bulunan okullarda eğitim vermiş ve Poltava'da ikamet edeceği süre zarfına kadar öğretmenlik görevine ara vermiştir. Isaac Newton, Willem Gravesande ve Antonio Genovesi gibi düşünürlerin görüşleri çerçevesinde metafizik, felsefe ve astronomi dersleri vermiştir. Voulgaris, Rusya İmparatorluğu'nun yeni yerleşim yerlerinden biri olan Poltava'da Herson ve Slavyansk başpiskoposu olarak Aralık 1777 yılında, Kutsal Sinod'a bölgedeki okul eksikliğinden bahsettiği bir rapor göndermiştir. Maddi yetersizlik nedeniyle öncelikle on öğrenciye *Krestovozdvizhenskii Manastırı* çatısı altında ders vermeye başlayan Voulgaris, Kirill Grigorevich'ten rica ile temin ettiği, penceresi dahi bulunmayan küçük bir evde ders vermeye devam etmiştir. Ayrıca yerel zenginlerden maddi destek sağlamaya çalışmıştır. Mayıs 1777 yılında Yaş Patriklik Akademisi'nde eğitim veren Nikiforos Theotokis'i okulun müdürü olarak görevlendirdiğini bildirmiştir.¹⁸²

Tüm bu bilgiler değerlendirildiğinde, Aydınlanma düşüncesinin tek bir kişi veya coğrafya etrafında yorumlanmasının mümkün olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Aydınlanma düşüncesi, yeni bilgidен yola çıkılarak elde edilen pek çok

¹⁸¹ Dialetis, Gavroglu ve Patiniotis, "The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries," 56.

¹⁸² Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 51-52.; Lebedev, "Evgenii Bulgariis, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii," 212.; Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," 152.

sentezi içermektedir. Aydınlanma düşüncesi ve kültürünün öznelerinin çeşitliliği de Aydınlanmanın çok katmanlı ve iç içe geçmiş yapısını göstermektedir. Evgenios Voulgaris'in Aydınlanma âlimi ve din adamı kimliği ile birlikte Aydınlanma döneminin çok boyutlu etkileşim ağları kapsamında değerlendirileceği ikinci bölümde, daha detaylı örneklerle bu mesele tartışılacaktır.

BÖLÜM III

EVGENIOS VOULGARIS ve ETKİLEŞİM AĞLARI

Sadece siyasi ve askeri olaylar üzerinden tarihi anlamaya çalışan geleneksel tarihyazımında, tarihin aktörleri devletler ya da hükümdarlardır. Ancak kültürlerarası ve sınırlar ötesi ögeler bağlamında yapılan çalışmalar bu iddianın geçerliliğini sorgulamaya sevk etmektedir.¹⁸³ Bu meseleyi 18. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri çerçevesinde değerlendirdiğimizde, geleneksel tarihyazımına dayanan çalışmaların Rusya İmparatorluğu'nun yükselişi ile Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetler serisine odaklanan kısıtlı bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, iki devletin iç ve dış dinamikleri araştırılırken bu devletlerin Batı ile olan münasebetler etrafında değerlendirilmesi birçok tarihsel unsurun dışarıda kalmasına neden olmaktadır. Ancak ilişkilerin kendi tebaaları arasındaki etkileşimler etrafında yeniden değerlendirilmesi, Batı merkezcilik gibi temel bir sorunun yanı sıra, iki imparatorluk arasındaki bağların daha kapsamlı bir şekilde tespit edilebilmesini sağlamaktadır.¹⁸⁴

Etkileşim, birçok açıdan incelenebilecek geniş kapsamlı bir mesele olup kendi içerisinde dil, meta, kültür, din, bilgi ve fikir gibi birçok aktarımı içermektedir. Ticari, kültürel, ilmi ve siyasi ilişkiler incelendiğinde meta ve insan dolaşımının beraberinde getirdiği aktarım pek çok tarihsel ögenin açıklanmasını sağlamaktadır. Devletler, toplumlar ve kültürler arası etkileşimleri göz ardı eden geleneksel tarihyazımının ana konuları olan siyasi ve askeri olaylar dahi etkileşimin bir boyutunu oluşturmaktadırlar. Askeri çatışmalar ile birlikte, toplumlar karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmaktadır. Askeri teçhizat ve stratejik bilgiler karşılıklı olarak gözlemlenirken bilgi aktarımı

¹⁸³ Fariba Zarinebaf, "Models: A View from the Ottoman Margin," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 489.

¹⁸⁴ Andreas Kappeler, "Spaces of Entanglement," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 478-479.

gerçekleşir. Ayrıca, çatışmanın geçtiği bölgedeki yerleşimciler ve taraflar arasındaki temaslar neticesinde aktarım meydana gelir. Dahası siyasi boyutu olan göç faaliyetleri de insan dolaşımının ötesinde çeşitli aktarımların gerçekleştiği bir süreçtir. Bu çerçevede çeşitli rotalarda dolaşım halinde olan Voulgaris'in temaslarının incelenmesi, geleneksel tarihyazımındaki eksik noktaları tamamlayabilmek adına önemlidir.

Askeri ve siyasi açıdan sınırların ötesine geçmek, yeni fethedilen alana yeni bir yöneticinin hâkim olmasının ötesinde yeni bir kültür, dil, din ve zihniyetle karşılaşmayı beraberinde getirmektedir. Voulgaris'in hayatının bir kısmını geçirdiği Karadeniz'in kuzey bölgesi gerek ticari faaliyetler gerekse siyasi-askeri gerilimler nedeniyle oldukça etkin bir etkileşim alanıdır. Çeşitli kültürlerin hâkimiyet mücadelesine giriştiği bu coğrafya, göç dalgaları ile beraber, kültür, dil, din ve metaların aktarıldığı etkileşim mekanlarından biriydi.¹⁸⁵

Balkan Ortodoksları, 18. yüzyıl boyunca ilmi, siyasi ve ticari nedenlerle Avrupa'nın pek çok noktasına dağılmış ve kendi kişisel ağlarını oluşturmuş durumdaydı.¹⁸⁶ Eğitim kurumlarının düşünce, bilgi ve kültür etkileşiminin yoğun yaşandığı temas mekanları olduğu söylenegelmektedir. 18. yüzyılda Balkan Ortodoksları arasındaki âlimler özellikle Avrupa devletlerine eğitim almak amacıyla gitmiştir. 17. ve 18. yüzyılda Rusya İmparatorluğu, Balkan Ortodoksları için önde gelen ilmi merkezler arasındaydı. Kiev Mogilyan Akademisi ve Moskova Slav-Yunan-Latin Akademisi (*Slavyano-Greko-Latinskaya Akademiya*) Balkan coğrafyasından âlimlerin eğitim aldığı, burada çeşitli topluluklar kurdukları, eserler

¹⁸⁵ Svetlana V. Koch, "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria: The Role of Ethnic Bessarabian Diasporas," Ed. Dominik Gutmeyr, Karl Kaser *Europe and the Black Sea Region A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)* 22 (Zürich: LITT, Verlag 2018):289.

¹⁸⁶ Patiniotis, "Textbooks at the Crossroads," 806

ürettikleri ve tanınırlıklarını arttırdıkları eğitim kurumlarıydı.¹⁸⁷ Öte yandan Venedik, yüzyıllardır Balkan Ortodoksları için hem ticari hem de ilmi merkezlerden biri olması nedeniyle güçlü bir Rum Ortodoks diasporasına sahipti.¹⁸⁸ Bu açıdan bakıldığında, zaten Venedik idaresinde bulunan Korfu’da dünyaya gelen Voulgaris’in 1737-38 yılında eğitim amacıyla gittiği Venedik, belirli bir nüfuza sahip kişilerle tanışması ve bilinir bir kişi haline gelmesiyle şahsi ağlarını genişletmesinde etkili olmuştur.¹⁸⁹ Bu dönemde Venedik’te tanıştığı Maroutses ailesi, Yanya’da yeni bir okul kurmayı planlıyordu. Bu okulda yeni bir müfredat doğrultusunda eğitim verilmesini isteyen Maroutses kardeşler, Voulgaris’e okulun müdürü olmasını teklif etmişlerdi. Bu teklif, Voulgaris’in Padua Üniversitesi’ndeki eğitiminin ardından Balkan coğrafyasına geri dönerek eğitim faaliyetlerini sürdürmesi ve kendi düşüncelerini aktarması için önemli bir fırsattı.¹⁹⁰

Avrupa’da aldıkları eğitim sayesinde çeşitli fikir ve kültürlerle tanışan âlimler, en azından 18. yüzyıl boyunca, bu kültür ve fikirleri kendi coğrafyalarındaki hâkim kültür ve düşüncelerle sentezlemişler, eski ile yeni fikirler arasındaki bağlantıyı keşfetmişlerdir. Bu fikirlerin birbirlerine karşıt değil birbirini destekleyen öğeler olduğunu savunmuşlar ve yeni fikirleri meşrulaştırarak farklı felsefi düşünceler ile bir araya getirmişlerdir.¹⁹¹ Neticede Rum âlimler çok sayıda kültürel geleneğin ve sosyal çıkarların bir araya geldiği bir dünyada kendi kimliklerini geliştirmişlerdir.

¹⁸⁷ Pavel Semenovitch Shkurinov, *Filosofia Rossii XVIII Veka*, (Moskva: Vysshaya shkola 1992): 159.

¹⁸⁸ Patiniotis, “Textbooks at the crossroads,” 817.

¹⁸⁹ Bruce Merry, “Voulgaris, Evyenios,” *Encyclopedia of Modern Greek Literature*, 462-463.

¹⁹⁰ Bolkhovitinov, “Evgenii Bulgar,” 146.

¹⁹¹ Kostas Gavroglu ve Manolis Patiniotis, “Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century,” *Revisiting the Foundations of Relativistic Physics*, (Springer, Dordrecht, 2003):576-580.; Patiniotis, “Periphery reassessed,” 477-478, 489-490.; Batalden, *Catherine II’s Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 7. Patiniotis, “Textbooks at the crossroads,” 805, 811.;

Bu meseleyi, ilmi faaliyetlerini çeşitli eğitim kurumlarında yürüten Voulgaris üzerinden açmak gerekirse, okullar arasındaki yer değişiminin fiziksel bir faaliyetin ötesinde Voulgaris'in birçok kültür ve fikirle karşılıklı temas kurmasını sağladığını söylemek mümkündür. Voulgaris, Yanya, Kozani ve Aynoroz'da eğitim verdiği süreçte müfredat reformu için çabalamıştır. Reformla birlikte, Voulgaris pek çok Rum öğrencinin Antonio Genovesi, Isaac Newton, John Locke, Christian Wolff, Gottfried Leibniz, Samuel Clarke, Willem Gravesande, Petrus van Musschenbroek, Madame du Chatelet gibi isimlerin fikirleri ile tanışmasını sağlamıştır.¹⁹² Iosipos Moisiodax ve Gabriel Kallonas gibi Aydınlanma düşüncesini takip edecek bir sonraki nesil entelektüeller, Aynoroz'da Voulgaris'ten ders almışlardır.¹⁹³ Dahası Voulgaris'in Poltava'daki okulunda Antik Yunan, Aydınlanma ve Rum Ortodoks entelektüel birikimiyle beraber Antik Yunanca, Halk Yunancası ve Fransızca gibi dil dersleri verilmekteydi. Böylece, öğrenciler çeşitli ilmi geleneklerden beslenerek kendi fikirlerini bu gelenekler ile sentezleme imkânı bulmuşlardır. Bu etkileşim sadece ilmi düşüncelerini değil kariyerlerini de etkilemiştir. Örneğin Poltava Semineri'nde Antik Yunanca ve Halk Yunancası eğitimi alan Ivan Ivanoviç Martynov, Antik Yunan eserlerini tercüme etmiş ve bu alanda ün kazanmıştır.¹⁹⁴ Voulgaris'in ve öğrencileri ya da okurları arasındaki temasın öncesi ve sonrasını düşünmek gerekirse, Voulgaris'in yeni bilgiyi çeşitli eserler ve kendi eğitim aldığı öğretmenleri veya çeşitli entelektüel çevrelerle olan etkileşimi sırasında elde ettiği söylenebilir. Bu fikirleri kendi görüşleri

¹⁹² Kitromilides, "John Locke and the Greek intellectual tradition," 223.; Gavroglu ve Patiniotis, "Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century," 578.; Patiniotis, "Periphery reassessed," 481.; Patiniotis ve Gekas, "Greek Travelers in Eastern Europe at the End of the 18th Century," 17-19.

¹⁹³ Kitromilides, "John Locke and the Greek intellectual tradition," 225.; Kitromilides, *The Enlightenment as Social Criticism*, 174.

¹⁹⁴ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 80.

ile sentezleyen Voulgaris, bilgiyi yeniden üretmiş ve aktarmak suretiyle etkileşimin çok boyutlu bir aktörü haline gelmiştir.

Üretilen eserler, bir metanın ötesinde bilgi dolaşımının temel araçlarıydı. Bilgi aktarımı ile gelişen süreci saf bir bilginin dolaşımı olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Bilgi, aktarıldığı kişinin önceki fikirleri ile sentezlenir ve kendi kimlikleri ile yeni, revize edilmiş bir bilgi meydana gelir.¹⁹⁵ Gavroglu ve Patiniotis bu konuyu ele aldıkları makalede, kendi zihin dünyaları ile yeni bilgiyi özdeşleştirmenin sahiplenme kavramı ile açıklanmasının daha doğru olacağını savunmaktadırlar. Bilgi transferinin, aktarım eylemiyle son bulmadığını, kültürel etkileşimi de içinde barındırması nedeniyle benimseme sürecini içinde bulundurduğunu düşünmektedirler.¹⁹⁶ Örneğin, Voulgaris, Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerini benimserken, bu fikirleri saf haliyle kabul etmemiş, Bizans ve Rum Ortodoks düşüncelerinden de beslenerek kendi düşünceleri etrafında Aydınlanma düşüncesini yorumlamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, yeni fikirlerin Ortodokslar arasında bir karşılık bulması bazı grupların tepkisine yol açmıştır. Voulgaris'in öğretmeni olan Methodios Anthrakitis'in, derslerinde Descartes ve Malebranche'ın felsefi görüşlerine yer vermesi ve eğitim reformunu desteklemesi kendisinin belirli bir baskı ile karşılaşmasına neden olmuştur. Anthrakitis, İspanyol Miguel de Molinos'un takipçisi olmak ve "sapkın" düşüncelere sahip olmak gibi ithamlarla karşılaşmış ve bu baskıların ardından eğitim faaliyetlerine geleneksel Ortodoks doktrini üzerinden devam etmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁷ İlk bölümde yer alan Balanos Vassilopoulos'un Voulgaris'in görüşlerine yönelik tepkisi de yeni düşünceleri takip edenler ile

¹⁹⁵ Sophia Papaianou, "Eugenios Voulgaris' Translation of the Georgics: an introduction to the first modern Greek translation of Vergil," *Vergilius* (1959-) (2008): 97.

¹⁹⁶ Gavroglu ve Patiniotis, "Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century," 570.

¹⁹⁷ Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*, 37-38.

geleneksel görüşlere sıkı sıkıya bağlı olanlar arasındaki rekabeti göstermektedir. Voulgaris, Yanya’da yaşadığı baskı nedeniyle Kozani’ye taşınmıştır. Ancak geleneksel görüşte ısrarcı olan grupların baskısı, Kozani, Aynoroz ve İstanbul’da da devam etmiştir. Bunun üzerine Voulgaris, bir süre Bükreş’te kaldıktan sonra Osmanlı topraklarından ayrılmıştır.¹⁹⁸ Bu çerçevede Voulgaris, öncelikle çalışmalarına ve eğitim sürecine destek sağlayabilecek Rumlar arasında yeni bir entelektüel gelişmenin sağlanması konusuna sıcak bakan tüccarlar ve Fenerliler ile yakın ilişkiler kurmuştur. Eskiye reddetmeden yeni bilginin Rum entelektüel birikimine dahil edilmesini amaçlayan gruplar arasında Voulgaris, Aristoteles felsefesi ile yeni felsefi görüşleri bir arada bulunduran bir felsefi görüş benimsemiştir.¹⁹⁹

Tercümeler, bilgi transferi ile birlikte zihniyetin ve kültürün aktarımını sağlayan metinler olmaları sebebiyle eserlerin dolaşımında ayrı bir öge olarak değerlendirilmelidir. Bu eserler, tercümanların fikir ve kültür dünyalarının farklı olması nedeniyle eserlerin orijinallerinden daha karmaşık gramer yapılarına ve içeriklere sahip olabilmektedirler.²⁰⁰ Eserlerin orijinalini üreten yazarlar ile çevirmenlerin kullandığı sözcükler zaman zaman farklı kültürlerden izler taşımakla birlikte, anlam farklılığına neden olabilmektedir. Böylece, iki metin, okuyucuda farklı karşılıklar bulabilmektedir. İki farklı kültür ve zihniyetin farklı dillerde aynı anlamı taşıyan kelimeleri bulabilmesi oldukça zor bir meseledir. Bu yüzden tercümeler, çeşitli terimlerin farklı dillere aktarılmasını sağlamaktadır. Kavramların aktarımı ise kültürün

¹⁹⁸ Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*, 43-44.

¹⁹⁹ Patiniotis, “The Burden of Translation,” 58-59.; Paschalis M. Kitromilides, “The idea of science in the modern Greek Enlightenment,” *Greek Studies in the Philosophy and History of Science*, (Dordrecht: Springer 1990): 191.

²⁰⁰ Peter Burke, “Cultures of Translation in Early Modern Europe,” *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Ed. Peter Burke ve R. Po-chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007): 7-9.; Wim Coudenys, “Translation and the Emergence of History as an Academic Discipline in 18th-Century Russia,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 17.4 (2016): 721-722.; Sergey Polskoy, “Translation of Political Concepts in 18th-Century Russia: Strategies and Practices,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 21.2 (2020): 238.

ve zihin dünyasının aktarımını beraberinde getirmektedir.²⁰¹ Ayrıca yazarın eseri kaleme alma ile tercümanın metni çevirme amacı ve okur kitlelerinin arasında fark olması nedeniyle metnin orijinali ile arasında farklılıklar görülebilir. Genellikle tercümanlar ekler ya da dipnotlar yardımıyla metindeki fikirler üzerine kendi yorumlarını ekleme imkânı bulurlardı. Bu eklemelerle birlikte metnin amacı tamamen değişebildiği için tercüme yeni bir eser inşası olarak düşünülebilir.²⁰² Örneğin, Voulgaris, Antonio Genovesi'nin *Disciplinarum metaphysicarum elementa*,²⁰³ isimli eserini tercüme ederken, Locke'un epistemolojisi üzerine bilgisini geliştirmiştir. *I Logikí* isimli eserinde ise, Locke'un epistemolojik felsefesini kendi görüşleri ile entegre ederek okurlarına sunmuştur.²⁰⁴ Voulgaris, Avrupa'daki entelektüel hayata sadece eserleri ile dahil olmamış, aynı zamanda dönemin önemli âlimleri ile iletişim kurarak çeşitli sohbet meclislerinde bulunma fırsatını elde etmiştir. Halle, Leipzig ve Berlin'deki üniversitelere sık sık ziyarette bulunan Voulgaris, Voltaire ve Johann Segner ile kişisel bir bağ kurmuş ve üniversitelerdeki derslere katılmıştır.²⁰⁵ Segner'in *Elementa arithmeticae et geometriae*²⁰⁶ eserini tercüme etmiştir. Ayrıca Voltaire'nin

²⁰¹ Margrit Pernau, "Whither Conceptual History? From National to Entangled Histories," *Contributions to the History of Concepts* 7.1 (2012): 10-11.; Polskoy, "Translation of Political Concepts in 18th-Century Russia," 238.; Susan Bassnett, *Translation Studies*, (Routledge 2002): 34.

²⁰² Nicolaas Rupke, "Translation Studies in the History of Science: the example of Vestiges," *The British journal for the history of science* 33.2 (2000): 210.; Nicoletta Pireddu, "Scribes of a Transnational Europe: travel, translation, borders," *The Translator* 12.2 (2006): 346-347.; Michaela Wolf, "A Voyage into Cultural Translation: Oscillating between East and West in Lady Mary Montagu's Turkish embassy letters (1763)," *Ed. Dominik Gutmeyr, Karl Kaser, Europe and the Black Sea Region A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)* 22 (Zürich:LITT Verlag 2018): 36; Petrou, "Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century," 825.; George L. Bastin, "Adaptation," *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Ed. Mona Baker, (London - New York: Routledge 2001): 6.

²⁰³ Bkz: Antonio Genovesi, *Stoicheía tis metafysikís*, Çev. Evgenios Voulgaris, (Vienni: ti Ellinikí Typografía Georgíou Vendóti, 1806).

²⁰⁴ Kitromilides, "John Locke and the Greek intellectual tradition," 222-224.; Bkz: Evgenios Voulgaris, *I Logikí ek palaiónte kai neotéron*, (Leipzig: Breitkopf 1766).

²⁰⁵ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 15-17; Lebedev, "Evgenii Bulgari, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii," 215.; Bkz: Evgenios Voulgaris, *Ton mathimatikón stoicheíon ai pragmateíai ai archoeidéstatai*, (Leipzig: Breitkopf 1767).

²⁰⁶ Bkz: Johann Andreas Segner, *Ton Mathimatikón Stoicheíon ai Pragmateíai ai Archoeidéstatai*, Çev. Evgenios Voulgaris, (Leipzig: Breitkopf 1767).

görüşlerini Rumlara tanıtan ilk kişilerden biridir.²⁰⁷ 1768 yılında Voltaire'nin *Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* isimli eserini *Perí ton dichonoión ton en tais ekklesiáis tis Polonías* adıyla Halk Yunancasına tercüme etmiştir. Esere tolerans üzerine yazarın görüşlerini değerlendirdiği notlar ekleyen Voulgaris, metnin sonunda tolerans hakkındaki görüşlerine dair bir metne yer vermiştir.²⁰⁸ Voulgaris, metinde Voltaire'in siyasi açıdan değerlendirdiği “tolerans” meselesini, Kilise çatısı altında ele almıştır. Sınırsız toleransın inanç doktrinlerine zarar verebileceğinden bahseden Voulgaris, toleransın sanat veyahut ilmi çalışmalar dışında sınırlı bir şekilde tezahür etmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁰⁹

Voulgaris, İstanbul'da Avusturya elçisinin baş tercümanı Caspar Ludwig Momartz ile tanışmıştır. Voulgaris, Momartz'ın 1748-1752'de Latin harfleri ile Yunanca kaleme aldığı *Vosporomachia* eserini Yunanca karakterlerle düzenleyerek Leipzig'de 1766'da yayımlamıştır.²¹⁰ İstanbul'da üretilen bir eser, Voulgaris ve Momartz'ın arkadaşlığı vasıtasıyla Leipzig'de okuyucular ile bir araya gelirken eserin içerisinde yer alan eğlence (εγλεντζέζ) ve huzur (χοζούρι) gibi birtakım Türkçe kelimler dikkat çekmektedir.²¹¹ Peter Mackridge'in Voulgaris'in *Memnon* tercümesi üzerine yaptığı araştırma çevirilerin çeşitli kültürlerden beslendiğini göstermek adına önemlidir. Voulgaris'in Türkçe bilip bilmediği konusuna çalışmalarda fazla yer

²⁰⁷ Stáikos ve Sklavenitis, *The Publishing Centres of the Greeks*, 124.; Lebedev, “Evgenii Bulgari, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii,” 215.; Bkz: Evgenios Voulgaris, *Perí ton dichonoión ton en tais ekklesiáis tis Polonías. Dokímion istorikón kai kritikón*, (Leipzig: 1768).

²⁰⁸ Petrou, “Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century,” 830.; Patiniotis, “Periphery reassessed,” 482.; Voltaire, *Perí ton dichonoión ton en tais ekklesiáis tis Polonías*, Çev. Evgenios Voulgaris, Leipzig, 1768.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 16.; Stáikos ve Sklavenitis, *The Publishing Centres of the Greeks*, 164

²⁰⁹ Patiniotis, “The Burden of Translation,” 48.; Carras, “‘Topos’ and Utopia in Evgenios Voulgaris' Life and Work,” 139-140.

²¹⁰ Peter Mackridge, “Enlightenment or entertainment? The intolerable lightness of Phanariot literature 1750-1800,” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 58.1-4 (2020):125.

²¹¹ Peter Mackridge, “Some Greek Literary Representations of Greek Life and Language in the Late Eighteenth Century,” *Revista de istorie și teorie literară*, (2016): 172.

verilmezken, Mackridge, bu çalışmasında Fenerli Rumların Türkçe yetkinliği ile Voulgaris'in eserde Türkçe kavramlar kullanması üzerinden bir bağlantı kurmaktadır. Voulgaris eserinde, arzuhal (αρζουχάλι), müflislik (αρζουχάλι), sadakat (σανδακάτι),²¹² ziyafet (ζιαφέτι), kardeş (καρδόσης) ve tımarhane (ντιμαρχανάς) gibi Türkçe kelimeleri Yunanca harfler ile kullanmıştır.²¹³ Voulgaris, Memnon'un kardeşinden bahsederken ise çelebi (τσελεμπής) unvanını tercih etmiştir.²¹⁴ Yazarın bu üslubu akla asıl okuyucu kitlesinin Osmanlı Rumları olabileceği ihtimalini getirmektedir.²¹⁵

Kişisel ilişkiler, etkileşimin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Leipzig'de yaşadığı dönemde Voulgaris'in Segner ile dostluk kurmasının ardından Segner, 1754 yılından beri üyesi olduğu Rus Bilimler Akademisi'ndeki arkadaşı Leonard Euler'e göndermek üzere Voulgaris'i tanıtan bir mektup kaleme almıştır.²¹⁶ Voltaire ile olan tanışıklığı sayesinde II. Frederick'in Berlin'deki sarayına davet edilen Voulgaris, saraydaki tanınırlığını arttırmakla birlikte, Rusya İmparatorluğu'ndaki etkileşim ağını genişletmiştir. II. Frederick tarafından Nakaz'ın Yunancaya tercümesi için Çariçe Katerina'ya tavsiye edilen Voulgaris, 1767 yılında Nakaz'ın Yunancaya tercümesini yayımlamıştır.²¹⁷ Voulgaris'i Rus sarayına tanıtan isimlerden birisi de III. Grigorios Ghikas'tır. Voulgaris, İstanbul'dan ayrılmasının ardından Ghikas'ın yanında

²¹² Mackridge, "O Voulgaris fanariótis stichourgós?," 261.

²¹³ Mackridge, "O Voulgaris fanariótis stichourgós?," 262.

²¹⁴ Mackridge, "O Voulgaris fanariótis stichourgós?," 259.

²¹⁵ Mackridge, "O Voulgaris fanariótis stichourgós?," 255-260.

²¹⁶ Patiniotis ve Gekas, "Greek Travelers in Eastern Europe at the End of the 18th Century," 20.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 15.

²¹⁷ E. Galanakis ve I. D. K. Dimoliatis, "Early European attitudes towards "good death": Eugenios Voulgaris, Treatise on euthanasia, St Petersburg, 1804," *Medical Humanities* 33.1 (2007): 1.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 17.; Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," 147-148.

Bükreş'te bir yıl kadar yaşamıştır. Ghikas'ın Rusya ile olan yakın bağları, Voulgaris'in Rusya'daki bağlantılarını da güçlendirmiştir.²¹⁸

Voulgaris'in eserleri sonraki dönemlerde tercüme edilmiştir. Ancak Voulgaris'in görüşlerinin farklı coğrafyalara ulaştığını gösteren iki esere dikkat çekmek gerekiyor. İlki Venezuelalı siyasetçi ve asker Francisco de Miranda'nın (1750-1816) tercümesidir. Miranda, Rusya seyahati sırasında Voulgaris'i ziyaret ederek kendisi ile tanışmıştır. Bu ziyaret esnasında Voulgaris, kendisine *Reflexions sur l'état critique actuel de la Puissance Ottomane*²¹⁹ eserini hediye etmiştir. Miranda, bu eseri İspanyolca tercümesi ile birlikte arşivine dahil etmiştir.²²⁰ İkincisi ise, *Ékatontaetirís tón apó Christou Sotíros énanthropísantos* isimli eserin, *Kitāb fī al-mi'ah sanah al-ūlā min tajassud al-Masīh al-mukhalliṣ* ismiyle 1817'de Arapçaya yapılan tercümesidir. Tercüman İsa Bitru'nun görüşlerini eklediği zeyillerin de yer aldığı eser yayımlanmamış olsa da el yazması günümüze kadar ulaşmıştır.²²¹ Voulgaris bu dönemde hayatta olmasa dahi eserleri sayesinde fikirleri farklı coğrafyalara aktarılmaya devam etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, yazarlardan bağımsız şekilde eserlerin dolaşımı etkileşimin sürekliliğine işaret etmektedir.

Etkileşim ağları, eserlerin dolaşımında önemli bir rol oynamıştır. Moskova Üniversitesi Kütüphanesi ile bağlantılı bir olay, Voulgaris'in etkileşim ağlarına ilişkin önemli bir ipucu vermektedir. Moskova Üniversitesinde Klasik Filoloji Profesörü olan Christian Friedrich Matthäi, Potemkin ile olan yakın ilişkileri sayesinde üniversite kütüphanesindeki el yazmalarından sorumlu olduğu esnada burada bulunan çeşitli el

²¹⁸ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 17.

²¹⁹ Miguel Castillo Didier, *Eugenio Vúlgaris y la Ilustración griega*, (Universidad de Chile, Centro de Estudios Griegos Bizantinos y Neohelénicos "Fotios Malleros" 2019): 187-189.

²²⁰ Didier, *Eugenio Vúlgaris y la Ilustración griega*, 207-208.

²²¹ Bkz: Evgenios Voulgaris, *Kitāb fī al-mi'ah sanah al-ūlā min tajassud al-Masīh al-mukhalliṣ*, Çev. İsa Bitru, Princeton University, HSVI Islamic Manuscripts, Third Series no. 828.

yazmalarını Almanya'ya götürmek üzere almış ve bu el yazmalarını çaldığı yönündeki iddialara cevap vermek için Dresden Üniversitesi'nde görevliken bir yazı kaleme almıştır. Bu yazıda Voulgaris'e ait bir eserin de varlığından bahseden Matthäi, Voulgaris ile Moskova'daki yakınlıklarına atıf yaparak Voulgaris'in bu eserleri kendisine bizzat teslim ettiğini iddia etmiştir.²²² Matthäi'nin yazısında bizim için önemli olan mesele, üçüncü bölümde içeriği hakkında daha detaylı bilgilere yer verilen Voulgaris'in, Karadeniz'in kuzeyindeki Rus varlığını meşrulaştırmak için yazdığı eserinin Dresden'deki okuyucular ile buluşmasıdır.

Çeşitli gruplarla oluşturdukları iletişim ağları, bu dönemde âlimlerin eğitim almaları, eğitim vermeleri, eserlerinin yayımlanması gibi konularda finansör bulabilmelerini kolaylaştırmıştır. Balkan Ortodoksları için Fenerli aileler ile Avrupa'da geniş ağlara sahip tüccarlar önemli finansörlerdi.²²³ Tüccarlar, dolaşımın sürekli ve aktif aktörleri olmakla beraber bilgi transferine hem doğrudan hem de dolaylı katkı sağlamış, eğitime ve basın faaliyetlerine verdikleri destekle aktarımın önemli bir parçası haline gelmişlerdir.²²⁴ Rusya İmparatorluğu'ndaki önemli tüccar ailelerinden olan Zosimaslar, pek çok Rum âlimin eserlerinin yayımlanmasına destek olmuşlardır. Keza, Zosimas ailesi Voulgaris'in bir dizi eserinin yayımlanması için de finansör olmuşlardır. *Adoleschía Filótheos*²²⁵ ve *Ta Aréskonta tois filósofois*²²⁶ eserlerinin Viyana'da, *Diatriví perí tis efthanasías* adlı eserinin St. Petersburg'da

²²² Julia Chatzipanagioti-Sangmaister, "Das Dresdner Manuskript der ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΡΙΚΗΣ ΧΕΡΣΟΝΝΗΣΟΥ von Eugenios Voulgaris," *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik: Beiträge zum Symposium vierzig Jahre Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien im gedenken an Herbert Hunger*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, (2004): 87-88.

²²³ Patiniotis, "Periphery reassessed," 475.; Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History* 20.2 (1960): 234, 306.

²²⁴ Petrou, "Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century," 826.

²²⁵ Bkz: Evgenios Voulgaris, *Adoleschía filótheos ítoi tis anagnóseos tis ierás mosaikís*, Tómos 1os, (Viénni: F. A. Schraímv1 1801).

²²⁶ Bkz: Evgenios Voulgaris, *Ta aréskonta tois filósofois*, (Viénni: typografía Georgíou Vendóti 1805).

yayınlanması Zosimasların sponsorluğu ile gerçekleşmiştir.²²⁷ Ayrıca Voulgaris'in 1742-1762 yılları arasında tercüme ettiği *Stoicheía tis metafysikís*'in Venedik'te ve 1763-1771 yıllarında yazdığı tahmin edilen *Placita Philosophorum* isimli eserinin Viyana'da yayınlanması için Zosimas Kardeşler finansör olmuşlardır.²²⁸

I. Petro dönemi ile reform sürecine giren Rusya İmparatorluğu siyasi, idari, askeri, kültürel, toplumsal ve ilmi açıdan çok boyutlu bir dönüşüm içerisindeydi. Voulgaris'in Rusya İmparatorluğu'nda bulunduğu yıllarda bu dönüşüm devam etmekteydi. Rusya İmparatorluğu, Avrupa'daki gelişmeleri takip ederken bunları kendi inanç ve kültür dünyasına entegre ediyordu. 18. yüzyıldaki siyasi ve askeri gelişmeler, toplumsal ve kültürel değişimi tetiklemekteydi.²²⁹ Voulgaris de bu dönüşümün bir parçasını oluşturmaktaydı. Çariçe Katerina, Peter Burke'ün tabiri ile bir "çeviri kampanyası" başlatmıştır.²³⁰ Çeviri komisyonları oluşturan Katerina, Avrupa'da yayımlanan metinler ile Antik Yunan eserlerinin çevirilerine önem vermektedir. Rusya İmparatorluğu'nda Antik Yunan ve Roma metinlerine olan ilginin bir hayli artmış olması, Voulgaris'in Antik Yunanca ve Latinceye hâkimiyeti ile birleştiğinde Voulgaris, Rus sarayında çeviri faaliyetlerinde önemli bir isim haline gelmiştir. Voulgaris, klasik eserlerin çevirileri ile birlikte Rusya İmparatorluğu'nda Klasik Yunan edebiyatının tanınmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur.²³¹ Ancak Rus sarayındaki yabancı âlimlerin dil konusunda görece yetersiz olması²³² iki âlimin bir arada çalıştığı eserlerin üretilmesine neden olmuştur. Örneğin, Voulgaris,

²²⁷ Bkz: Evgenios Voulgaris, *Diatrivî perî efthanasíasi*, (Petrupoli: Typographeío tis Aftokratorikís Akadimías ton epistimón 1804).

²²⁸ Gavroglu ve Patiniotis, "Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century," 584.

²²⁹ Paul Bushkovitch, "The Monarch and the State in 18th-Century Russia," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4.4 (2003): 931.

²³⁰ Burke, "Cultures of Translation in Early Modern Europe," 16.

²³¹ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Evgenios Voulgaris in Russia*, 80.

²³² Polskoy, "Translation of Political Concepts in 18th-Century Russia," 243.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 95.

Anakreon'un şiirlerini Yunancadan Rusçaya Nikolay Aleksandroviç Lvov ile birlikte çevirmiş ve 1794 yılında yayınlamıştır.²³³ Aynı zamanda Voulgaris, her ne kadar ömrünün ilk yıllarında Rusça bilmesede Rus sarayında Latince ve Fransızcanın yoğun olarak kullanılması ve entelektüellerin bu dillere hâkim olması Rusya'da belirli bir okuyucu ve dinleyici kitlesi bulabilmesine yardımcı olmuştur.²³⁴

Birden fazla zihin ve kültür dünyası ile sürekli olarak etkileşimde bulunan âlimler, farklı kimlikler edinmeye ve bu kimlikler arasında bağ kurmaya başlamıştır. Voulgaris'in başpiskoposluk yaptığı bölge, sürekli sirkülasyonun gerçekleştiği alanlardan biriydi. Rusya'nın yeni bir iskân politikası yürüttüğü Herson ve Slavyansk, Avrupa ve Osmanlı coğrafyasından gelen göçler ile çeşitli etnik ve dini kökenden kişilere ev sahipliği yapmıştır. Bunun neticesinde birçok kültüre, dilsel ve dini unsurun etkileşimi gerçekleşmiştir. Bu göçler, sadece kendi aralarındaki bilgi ve kültür aktarımını sağlamamış, aynı zamanda geldikleri bölgelerle iletişimlerini hala sürdüren kişilerin burada öğrendiklerini diğer coğrafyalara aktarması ile de etkileşimin diğer yönünü oluşturmuştur. Voulgaris'in Poltava'da kurmuş olduğu okulda Theodore Schall, Pierre Aton, Gavril Banulescu-Bodoni, Athanasios Psalidas, Nikiforos Theotokis gibi farklı yerlerden gelen isimler vardı. Bu âlimler, Poltava Semineri'ne ilmi birikimleri ile birlikte, kültürlerini ve dillerini de taşımışlardır. Aynı zamanda, kurulan ağlar sayesinde, muhtelif yerlerdeki gelişmeler hakkında bilgi almak da mümkün olmuş ve bilgi sirkülasyonu ivme kazanmıştır.²³⁵

Bölgeye çeşitli nedenlerle göç eden kişiler, bahsettiğimiz kültürel, ekonomik, siyasi ve ilmi karşılaşmalarla beraber yeni kimlikler inşa etmişlerdir. Fakat yeni kimliklerin inşasını, diğer kimliklerden kopuş olarak değerlendirmemek gerekir.

²³³ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 81.

²³⁴ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 80-83.

²³⁵ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 54.

Örneğin, Voulgaris, uzun bir süre Osmanlı tebaası olarak hayatını sürdürmüşken, 1771'den itibaren Rusya tebaası olmuş ve burada kütüphaneci, âlim, öğretmen ve din adamı kimliklerini geliştirerek dönüştürmüştür. Voulgaris'in Osmanlı dünyası ile etkileşimi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunduğu süre zarfı ile de sınırlı değildi. Nikiforos Theotokis, Athanasios Psalidas ve Aleksandros Mavrokordatos gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda önde gelen Rumlar ve ailesi ile iletişimini gerek yazışmalar gerekse Leipzig, Poltava, Moskova, Herson ve St. Petersburg'daki sohbetler vasıtasıyla devam ettirmiştir.²³⁶ Dahası Osmanlı Devleti'ndeki bir tercüme faaliyeti hakkında verdiği bilgi Osmanlı toplumu ile devam eden bağlantısı açısından özellikle dikkat çekmektedir. Voulgaris Rusya'da yayınladığı eserinde Osmanlı sarayında Jean-François Marmontel'in 1767 yılında basılan *Bélisaire* isimli romanının tercümesinin yapıldığını aktarmaktadır. Voulgaris bu ifadelerle 1772 yılında yayımlanan eserinde yer verdiğine göre, bu bilgiyi ya Leipzig'de bulunduğu dönemde ya da kitabın yayımlanmasına kadar Rusya'da geçirdiği 1771-1772 yıllarında elde etmiş olmalıdır. Bu haberi nereden aldığını belirtmemesine rağmen Voulgaris'in Osmanlı dünyasındaki ilmi gelişmeleri takip ettiği açık bir şekilde görülmektedir.²³⁷

Sonuç olarak, iki devlet siyasi, askeri ve ekonomik gelişmeleri yakından takip ederken toplumlar arasındaki dolaşım ile beraber Osmanlı ve Rusya dünyaları bağlantılı bir hale gelmiştir. Voulgaris de Osmanlı dünyası ile diğerleri arasındaki etkileşimin aktif bir aktörü olarak yaşamını sürdürmüştür. Dahası Voulgaris, ilmi faaliyetleri ile Osmanlı ve Rusya topraklarının da ötesine geçerek çeşitli coğrafyaları etkilemiştir. Voulgaris, eserleri ve görüşleri ile sınırları aşan bilgi sirkülasyonunun bir parçası olmuştur.

²³⁶ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 54-55, 77, 90.

²³⁷ Voulgaris, *Rassuzhdeniye na deystvitel'no kriticheskoye sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, 44.

BÖLÜM IV

RUSYA’NIN İSKÂN POLİTİKASI ve NOVOROSSIYA’NIN İNŞASI

4.1. Çariçe Katerina ve Rumlar: Siyasi ve Entelektüel Bağlam

II. Katerina için Bizans ve Antik Yunan ile tarihsel bağlantı kurmak siyasi ve askeri politikalarının meşruiyeti adına temel bir öneme sahipti. Bunun sağlanması için entelektüel çalışmaları destekleyen Çariçe, verdiği bazı kararlar ile dikkat çekmektedir. Örneğin, ikinci erkek torununun ismini Konstantin Pavlovich koymuş, rivayetlere göre ise zaman zaman Büyük Konstantin’in halefi olarak gördüğü torunundan II. Konstantin olarak bahsetmiştir. Ayrıca, Konstantin’in doğuşu için bastırılan madalyanın bir tarafında Ayasofya tasvirine yer verilmesini istemiştir. Rivayete göre Konstantinopolis, Konstantin adlı imparatorların hükümdarlığı döneminde Ortodoksluğun merkezi olduğu ve Ortodoksların elinden alındığı için Konstantinopolis’in Ortodoks Hristiyan dünyasının yeniden bir parçası olmasını sağlayacak İmparator da Konstantin ismini taşıyacaktı. Bu sebeple Çariçe’nin, torununa Konstantin ismini vermesi Rusya İmparatorluğu tarafından Konstantinopolis’in yeniden Ortodoks siyasi otoritesinin tesis edileceği inancı ile bağdaştırılmaktadır.²³⁸ Aynı zamanda Çariçe için Konstantinopolis’in varisi olmak

²³⁸ Marios Hatzopoulos, “Oracular Prophecy and the Politics of Toppling Ottoman Rule in South-East Europe,” *The Historical Review/La Revue Historique* 8 (2011): 110.; Hugh Ragsdale, “Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project,” *The Slavonic and East European Review* 66.1 (1988): 93.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 84.; Prousis, “The Greeks of Russia and the Greek Awakening,” 262.; Aleksandr B. Kamenskii, *The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World*, Çev. David Griffiths, (M. E. Sharpe 1997): 253.

Antik Yunan'ın varisi olmak ile aynı anlamı taşımaktaydı.²³⁹ Bu yüzden Yunan dili ve Antik Yunan'a dair tüm faktörler Rusya ile bağlantılı hale getirilmeliydi. Bu bağlamda ise torunu Konstantin'in özel hemşiresi ve öğretmenini Rumlar arasından seçen Çariçe sayesinde Konstantin, Rusçadan önce Yunanca konuşmaya başlamak suretiyle Antik Yunan kültürüne aşina olarak yetiştirilmiştir.²⁴⁰ On altıncı yüzyılın başlarında Pskov'daki Eleazarov Manastırı'nda keşiş olan Filofei ile ilişkilendirilen diğer bir rivayete göre, Katoliklerle ittifak yapan Rumlar, Konstantinopolis'i koruyamadıkları için Ortodoksluk ile özdeşleştirilen bu şehrin kurtarıcısı olma görevi Rusya Devleti'ne aitti.²⁴¹ Rusya İmparatorluğu bu doğrultuda yeni bir ideoloji yaratarak, Moskova'yı Üçüncü Roma olarak adlandırmaya başladı. Son kehanette ise, Müslümanların esareti altında olan Hristiyanları, Ruslarla bağdaştırılan ve kuzeyden gelen sarı bir ırkın (*xanthos genos*) kurtaracağı anlatılmaktadır.²⁴² Dönemin önemli düşünürlerinden biri olan ve Çariçe ile şahsi münasebeti bulunan Voltaire'e göre de Katerina, Türklere karşı bir kurtarıcı ve kahraman imajına sahipti. 1768-1774 savaşı sonunda yeni bir Yunan İmparatorluğu'nun kurulacağına inanan Voltaire'e göre bu, Antik Yunan'ın yeniden inşa edilmesi için önemli bir hamleydi.²⁴³

Tartışma konumuzun diğer öznesi olan Balkan Ortodokslarına baktığımızda, Rusya'nın imgesinin kurtarıcı olarak inşa edilmesi süreci, I. Petro döneminde güçlenmiştir. Bu dönemde I. Petro'nun kahramanlıklarının anlatıldığı çeşitli yazılar ve

²³⁹ Gregory Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," *Canadian Slavonic Papers*, 62.3-4 (2020): 299.; Thomas W. Gallant, *Edinburgh History of the Greeks, 1768 to 1913*, (Edinburgh University Press 2015): 15.

²⁴⁰ Ragsdale, "Evaluating the Traditions of Russian Aggression," 93.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 84.

²⁴¹ Boris Uspensky ve Victor Zhivov, "*Tsar and God*": *and Other Essays in Russian Cultural Semiotics*, (Academic Studies Press 2012): 12.; G. L. Arsh, "Grecheskaya Emigratsiya v Rossiya v Kontse XVIII – Nachale XIX vv.," *Sovetskaya Etnografiya* 3 (1969/7): 85.; Vera Shevzov, "The Russian Tradition," *The Orthodox Christian World*, Ed. Augustine Casiday (Routledge, 2012): 19.

²⁴² Hatzopoulos, "Oracular Prophecy and the Politics of Toppling Ottoman Rule in South-East Europe," 110.; Prousis, "The Greeks of Russia and the Greek Awakening," 261.

²⁴³ Vera Proskurina, *Creating the Empress: Politics and Poetry in the Age of Catherine II*, (Boston: Academic Studies Press 2011): 159.

broşürler Balkan Ortodoksları arasındaki bazı gruplar arasında oldukça popüler hale gelmiştir. II. Katerina'nın tahta çıkmasının ardından Balkan Ortodokslarına yönelik söylemleri, kurtarıcı Rusya rolünü daha da ön plana çıkarmıştır. II. Katerina 1768-1774 savaşı sonrasında Osmanlı topraklarındaki Ortodokslar için ayrı bir devlet kurulması konusunda başarısız olsa da Rumların Rusya ile ittifaklarını devam ettirmeleri için faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak Rumların hem Osmanlı hem de Avrupa'daki devletlerle olan bağları tüm Ortodoksların umudunu sadece Rusya'ya bağlamasını engellemiştir.²⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumları boyunduruktan kurtararak yeni bir devlet inşa edilmesi gerektiği ve böylece Osman İmparatorluğu'nu zayıflatarak Rumlarla ortak çıkarlar doğrultusunda iş birliğini geliştirme fikri Çariçe Katerina, Orlov Kardeşler, Nikita Panin ve Potemkin gibi dönemin önde gelen siyasi ve askeri figürleri arasında oldukça tartışılan bir konuydu.²⁴⁵ Orlov kardeşler bu dönemde Katerina'nın Rumlar hakkındaki projeleri ile yakından ilgilenmekteydiler. Orlov kardeşler, Rumları Osmanlı'dan ayırmak için siyasi ve askeri girişimler ile ilgilenmekte ve Osmanlı Rumlarını merkeze karşı hareket etmeye sevk etmekteydi.²⁴⁶ Bu çerçevede geliştirilen ve Mayıs 1780 tarihinde dönemin Dışişleri Bakanı Aleksandr Bezborodko tarafından bir rapor haline getirilerek resmi bir belge halinde Çariçeye sunulan Grek Projesi (*Grecheskiy Proyekt*) dönemin temel dış politikalarından birini oluşturmaktaydı. Grek Projesi, Osmanlı toprakları üzerinde yeni bir Helen İmparatorluğu kurmayı hedeflemekte ve Slav-Yunan ortak kökenine atıf

²⁴⁴ de Madariaga, *Catherine the Great*, 163; Douglas Dakin, *The Unification of Greece*, (New York: St. Martin's Press 1972): 17.; Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 23.

²⁴⁵ Elena Smilianskaia, "Catherine's Liberation of the Greeks: High-Minded Discourse and Everyday Realities," *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker* (Academic Studies Press 2015): 78

²⁴⁶ Bruce Merry, "Orloff Rebellion," *Encyclopedia of Modern Greek Literature*. (Greenwood Press 2004)304.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 25.

yapmaktaydı.²⁴⁷ Rus propagandası edebiyatta da yerini almakla birlikte sohbet meclislerinde Grek projesinden çokça bahsedilmekte ve özellikle Potemkin'in verdiği ziyafetlerde okunan şiirlerle, gerçekleşeceğine inanılan Yunan bağımsızlığının bir nevi ön kutlamaları yapılmaktaydı.²⁴⁸

17. yüzyıl sonuyla birlikte Rusya İmparatorluğu'nda yeni bir Osmanlı ve Rusya tarih yazımı inşa edilmeye başlamıştır. Böylelikle Tanrı tarafından cezalandırılan ve gerilemeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu ile Tanrı'nın şereflendirdiği güçlü bir Rusya İmparatorluğu anlatısı ön plana çıkmaya başlamıştır. Ayrıca dönemin eserlerinde Antik Yunan'a yapılan övgüler artarken, Sumarakov gibi entelektüellerin çevirileri yoluyla Antik Yunan edebiyatına olan ilgi canlandırılmaya çalışılmıştır.²⁴⁹ Prut seferinde I. Petro'yu destekleyen ve Çar ile gizli ittifak kuran Boğdan Prensi Dimitri Kantemir, Rusya'nın başarısız olmasının ardından Rus sarayına sığınmıştır.²⁵⁰ Entelektüel ve siyasi bir figür olarak Rus sarayında yer alan Dimitri Kantemir, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ Othomanicæ* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü Tarihi) isimli eserinde Osmanlı Devleti'nin askeri açıdan gerilediği fikrini savunmuştur. Ancak I. Petro döneminde yeni bir istikrar yakalamaya çalışan Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı kesin askeri galibiyetler serisini daha yakalayamamış olması, Rusya'nın askeri ve siyasi açıdan Osmanlı İmparatorluğu'ndan üstün olduğu fikrinin yaygın bir şekilde benimsenmesine yol açmamıştır.²⁵¹

²⁴⁷ de Madariaga, Catherine the Great, 87.; Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 300.; Beatrice Teissier, "Crimean Tatars in Explorative and Travel Writing," *Anatolian Studies* 67 (2017): 235.

²⁴⁸ Proskurina, *Creating the Empress*, 176.

²⁴⁹ Victor Taki "Orientalism on the Margins: the Ottoman Empire under Russian Eyes," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 329.; Proskurina, *Creating the Empress*, 167.

²⁵⁰ Dan Ioan Mureşan, "The Romanian Tradition," *The Orthodox Christian World*, Ed. Augustine Casiday, (Routledge, 2012):148.; Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 180.

²⁵¹ Taki, "Orientalism on the Margins," 331.

Evgenios Voulgaris *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty* (Osmanlı Devleti'nin Hakiki Kritik Durumu Üzerine Düşünme) adıyla Rusçaya tercüme edilen eserinde Osmanlı Devleti'nin gerilemesinden bahsetse de Kantemir'den daha temkinli bir yaklaşıma sahiptir. Voulgaris'e göre Osmanlı Devleti mevcut durumda askeri ve idari açıdan gerileme yaşıyor olsa da bu gerileme Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamlı günlerine geri dönmesinin mümkün olmadığı raddede değildir. Voulgaris, I. Petro'nun İmparatorluğu ile önceki Rusya arasında bir ayrım yapmaktadır. Voulgaris'e göre Petro'dan önce Rusya, çeşitli isyanlarla parçalanmış ve barbarlığın kol gezdiği bir coğrafyadan ibaretti. Ancak Petro ile birlikte muazzam bir askeri, siyasi, sosyal ve kültürel ilerleme kaydeden Rusya İmparatorluğu gibi Osmanlı İmparatorluğu da bir başarı hikayesi yaratabilirdi. Osmanlı idaresi birtakım yeni atılımlar içine girmekle birlikte yenilikleri takip ederek imparatorluğu geliştirmeye çalışan devlet adamlarına sahipti. Bu açıdan bakıldığında eğer Osmanlı Devleti, Rusya'nın reformları gibi kapsamlı bir ıslahat arayışına girer ve bunları uygulamada başarılı olursa Hristiyan dünyasının büyük rakiplerinden biri olmaya devam edebilirdi.²⁵² Voulgaris, Osmanlı dünyasında Avrupa'daki yeni bilim ve tekniği küçümseyen, kendi atalarının kadim geleneklerini ve güncelliği kalmamış uygulamalarını savunan ve yobazlık ve cehaletle itham ettiği grupların da Osmanlı toplumundaki varlığından bahsetmektedir. Hatta Voulgaris'e göre, bu grup bahsedilen ilerici ilk gruptan daha kalabalık olmakla birlikte, bu durum Osmanlı Devleti'nin gücünü küçümsemek adına bir şey ifade etmemekteydi. Çünkü çok da uzak olmayan yıllarda Avrupa'da da bu stereotipte, yeniliğe kapalı "yobaz" topluluklar oldukça büyük bir oranı oluşturmaktaydı.²⁵³ Bu yüzden Voulgaris'in "korkunç dev" olarak

²⁵² Taki, "Orientalism on the Margins," 331.; Voulgaris, *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, 51-52.

²⁵³ Taki, "Orientalism on the Margins," 331.; Voulgaris, *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, 51-52.

tabir ettiği Osmanlı Devleti'nin yok edilmesi için Haçlı Seferleri'ne benzer bir Avrupa koalisyonu oluşturulmalıydı.²⁵⁴ Ayrıca Voulgaris, daha Rusya'da yaşamaya başlamadan önce, 1770 yılında Nakaz'ın Yunancaya tercüme edilmesi için görevlendirilmiştir. Bu tercümenin başına kendi düşüncelerini paylaştığı bir bölüm ekleyen Voulgaris, Katerina'nın yükselişini överken, “acı çeken” Rumların özgürlüğe kavuşmak için Rusya İmparatorluğu'nun gücüne olan ihtiyacını vurgulamaktadır.²⁵⁵ Çarice ile yazışmalarına bakıldığında Voltaire'e göre de Rusya İmparatorluğu, Avrupa'yı barbarlardan kurtarmak ve kötülükler imparatorluğu olarak gördüğü Osmanlı'dan dini, kültürel ve ilmi merkez olan Antik Yunan topraklarını özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla Türkler ile savaşa girmiştir.²⁵⁶

1768-1774 Savaşı'nın Rusya İmparatorluğu'nun galibiyeti ile sonuçlanması üzerine Rusya'nın kahramanlıklarının anlatıldığı eserler ön plana çıkmıştır. Metropolit Platon Levşin, Çeşme zaferi hakkında birkaç şiir kaleme almış ve bu eserlerinin çoğu Avrupa dillerine tercüme edilmiştir.²⁵⁷ Aleksandr Sumarakov (1717-1777), Küçük Kaynarca Barışı'nı kutlayan ve II. Katerina'yı öven şiirler yazmıştır.²⁵⁸ 1774 yılında yazılan ancak 1790'da basılan Pavel Levaşov'un *Plen i Stradanie Rossiian u Turkov* isimli eserinde ise yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ruslar karşılaştıkları zorluklardan bahsederken Osmanlı Devleti'nin parlak dönemlerindeki²⁵⁹ gücüne sahip

²⁵⁴ Taki, “Orientalism on the Margins,” 332.; Voulgaris, *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, 77-79.

²⁵⁵ Katerina, *Nakaz*, 16-17.

²⁵⁶ Proskurina, *Creating the Empress*, 155.

²⁵⁷ Marcuss C. Levitt “The Rapprochement Between “Secular” and “Religious” in Mid to Late Eighteenth-Century Russian Culture,” *Early Modern Russian: Texts and Contexts Selected Essays by Marcus C. Levitt*, Ed. Lazar Fleishman, (Boston: Academic Studies Press 2009): 288.

²⁵⁸ Marcuss C. Levitt, “Sumarokov: Life and Works,” *Early Modern Russian: Texts and Contexts Selected Essays by Marcus C. Levitt*, Ed. Lazar Fleishman, (Boston: Academic Studies Press 2009): 19.; Aleksandr Sumarakov, *Oda gosudaryne imperatritse Yekaterine vtoroy, na torzhestvo mira s portoyu otomanskoyu*, (Moskva: Voyennaya Kollegiya, 1775).

²⁵⁹ Voulgaris özellikle 15. yüzyıla atıf yapmaktadır.

olmadığını iddia etmektedir.²⁶⁰ Voulgaris de 1768-1774 savaşıdan galip çıkan Çariçe için *Pobednaya Pesn* (Zafer Şarkısı) isimli eserini kaleme almıştır. Katerina ve Rusya İmparatorluğu'na övgüler içeren bu şiirinde, tiranlık olarak adlandırdığı Osmanlı Devleti'nin endişeden taş kesildiğini ve cesur Rusya'nın gücünü ve başarısını tasvir etmektedir. Sık sık Antik Yunan'a atıf yapan Voulgaris, Rumların derin bir uykuda olduğundan bahisle Yunan Tanrıçası Themis'in Rumları cezalandırdığını anlatmaktadır.²⁶¹

Siyasi ve askeri gerilimler, Rusya entelektüel hayatını etkilerken demografik değişimi de beraberinde getirmiştir. Rusya İmparatorluğu'nun güneye doğru ilerlemesi ve takip ettiği iskân politikası bu siyasi ve entelektüel bağlam hesaba katılarak incelenmelidir.

4.2. Rusya İmparatorluğu'nun Güneye İlerlemesi ve İskân Politikası

Rusya İmparatorluğu'nun 18. yüzyıl başlarında güneyde Karadeniz boyunca sergilediği yayılma söz konusu olduğunda I. Petro'nun 1706 yılında Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Azak Denizi kenarında Taganrog liman şehrini kurmasıyla önemli bir sürecin başladığını söyleyebiliriz. Genişleme politikasını devam ettiren II. Katerina, güney ve batı sınırlarında İsveç, Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı zaferler kazanmıştır.²⁶² 1768-1774 savaşı boyunca hem Karadeniz'in kuzeyinde hem de Ege'deki Rus filosu ile iki cephede savaşan Osmanlı ordusu, 1774 yılında Küçük

²⁶⁰ Taki, "Orientalism on the Margins," 332-333.; Pavel Levashov, *Plen i stradanie rossiiian u turkov*, (Sankt-Peterburg: Tipografiya Bogdanovicha 1790).

²⁶¹ Voulgaris, *Pobednaya Pesn*.

²⁶² Cynthia Hyla Whittaker, "Catherine the Great and the Art of Collecting: Acquiring the Paintings that Founded the Hermitage," *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker*, Ed. Di Salvo, Maria, Daniel H. Kaiser ve Valerie A. Kivelson (Academic Studies Press 2015): 149.; Olga Katsiardi-Hering, "Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora: Interlocal and Local Economic, Political, and Cultural Networks in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *Homelands and Diasporas: Greek, Jews, and Their Migrations*, Ed. Mina Rozen (I.B.Tauris 2008): 177.

Kaynarca Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma neticesinde Rusya İmparatorluğu Karadeniz'in kuzeyinde Kerç, Yenikale, Azak gibi önemli topraklar kazanmış ve aynı zamanda Karadeniz ve boğazlarda ticaret yapabilmek için bazı haklar kazanmıştır. Bu çerçevede, Rumlar da Karadeniz'de Rus bandırası ile ticaret yapabileceklerdi. Ayrıca Kırım Hanlığı müstakil bir idareye tabi olmuş ve Rusya, Eflak ve Boğdan üzerinde hak elde etmiştir.²⁶³ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. ve 14. maddesi gereğince Rusya, İstanbul'da bir Ortodoks Kilisesi inşa etme hakkına sahip olmuştur. Ancak bu maddeler, dönemin Rusya hükümeti tarafından Rusya'nın İstanbul'daki Rum Ortodoks Kilisesi'nin hamiliğini üstlendiği yönünde bir anlatı olarak yaygınlaştırılmış ve tarihyazımında yüzyılı aşan bir tartışma konusu haline gelmiştir. Davison, Rusça, Türkçe ve İtalyanca metinleri karşılaştırarak kullanılan ifadelerin farklılığından kaynaklanan tartışmayı çözümlenmiştir. Neticede İstanbul'da kurulacak kilise ayin bakımından tıpkı Rum Kilisesi gibi Aziz Ioannis Chrysostomos'u takip etse de Rusya Kutsal Sinod'una bağlı olacak bir kilisedi.²⁶⁴

Rusya İmparatorluğu bu gelişmeleri yaşarken, Osmanlı Rumları da Rusya'dan birtakım beklentiler içerisindeydiler. Rus ordusunun yardımıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı hedefleyen Panagiotis Benakis gibi isimlerin de içinde

²⁶³ Christoph Witzernath, "Closing Gaps or Digging Holes?: Linking Imperial Frontiers in the 18th and 19th Centuries," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 17.4 (2016): 906; Patricia Herlihy, "Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century," *Harvard Ukrainian Studies* 3 (1979): 399.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 45-49.; Katsiardi-Hering, "Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora," 174.; Davison, "The Turks in History," 21, 29.; Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 192.; Vladimir Maksimoviç Kabuzan, *Zaseleniye Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Khersonskoy guberniy) v XVIII–pervoy polovine XIX veka (1719–1858 hh)*, (Moskva: Nauka 1976): 53.; Jelavich, *History of the Balkans*, 69.; Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 303.; Apostolos Delis, "From Lateen to Square Rig: The evolution of the Greek-owned merchant fleet and its ships in the eighteenth and nineteenth centuries," *The Mariner's Mirror* 100.1 (2014):48.; Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 189-193.; Dakin, *The Unification of Greece*, 17.; Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 5.

²⁶⁴ Roderic Davison, "'Russian Skill and Turkish Imbecility': The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered," *Essays in Ottoman History, 1774–1923: The Impact of the West*, (University of Texas Press 1990): 29-45.; Roderic Davison, "The 'Dosografa' church in the treaty of Küçük Kaynarca," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42.1 (1979): 46-52.

bulunduğu bir grup Rum, 1769 yılında Rus ordusu ile birlikte hareket etmiştir.²⁶⁵ İlk Rus filosu Aralık 1769'da ikincisi ise Mayıs 1770'de Ege'ye ulaşmıştır.²⁶⁶ Aleksey Orlov'un Rumlar arasında bir isyan başlatma girişimi başarısız olsa da Çeşme'deki mücadelede Osmanlı filosu ağır yenilgiler almıştır. Daha çok Rus askeri bekleyen Rum tebaa, yeterli sayıda teçhizat ve asker gelmemesi üzerine girişimlerinin başarısız olacağını düşünmeye başlamıştır. Bu yüzden pek çok Rum'un geri çekilmesi neticesinde Rum ve Rusların birbirlerine yönelik güveni azalmıştır.²⁶⁷ Ayrıca, Küçük Kaynarca Antlaşması'nda da Rumların beklentileri karşılanmayınca hayal kırıklığı devam etmiştir. Ancak, Rusya İmparatorluğu'nun devam ettirdiği ve yüzyılın sonuna doğru daha bariz hamlelerle gösterilen Grek Projesi'ne olan inanç, Osmanlı Ortodokslarının bağımsızlık için Rusya'ya duyduğu güveni arttırmıştır. 1787-1792 savaşından sonra imzalanan Yaş Antlaşmasında ise Osmanlı Rumlarının bağımsızlığı ya da özerkliğine dair bir karar alınmamıştır.²⁶⁸ Pek çok Osmanlı Rum'u savaş döneminde Rusya tarafında yer almış ve savaş sonrasında Rusya topraklarına göç etmişlerdir. Aynı zamanda Rusya'da var olan Rumlar, Rusya'daki yetkililerle iş birliği yaparak özellikle bağlantılarının kuvvetli olduğu Balkan coğrafyası ile önemli ticari bağlar kurma ve Rusya'nın hâkimiyeti altına giren alanlara daha güvenilir bir şekilde mal sağlayabilme imkânı bulmuşlardır.²⁶⁹

18. yüzyıl boyunca Rusya, Balkan Ortodoks nüfusu kendi topraklarına çekmek için birtakım politikalar geliştirmiştir. Bu çerçevede, I. Petro döneminde Sırplarla güçlendirilen mevcut bağlar, artan ticari ilişkiler, Sırpların Kiev Akademisi'ndeki eğitim faaliyetlerine olan ilgileri ve Rusya'nın teşvikleri dikkat çekmektedir. Ayrıca

²⁶⁵ Jelavich, *History of the Balkans*, 78.

²⁶⁶ Dakin, *The Unification of Greece*, 17.; Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 4-7.

²⁶⁷ Jelavich, *History of the Balkans*, 69.

²⁶⁸ de Madariaga, *Catherine the Great*, 168-169.

²⁶⁹ Theophilus C. Prousis, "Dēmētrios S. Inglezēs: Greek Merchant and City Leader of Odessa," *Slavic Review* 50.3 (1991): 673.

Petro, Sırlar arasında sevilen bir kahraman haline gelmiş ve hatta Sırlar arasında “Bizim Çarımız” anlamına gelen *Naš Car* olarak anılmıştır.²⁷⁰ Habsburg İmparatoriçesi Maria Teresa’nın Ortodokslara karşı gösterdiği sert tutum, hükümdarlığı boyunca (1740-1780) başta Sırlar olmak üzere bazı Ortodoks grupların Rusya’ya göç etmesine neden olmuştur.²⁷¹ Habsburg topraklarından Rusya İmparatorluğu’na ilk büyük göç dalgası 1690’larda, ikinci göç dalgası ise 1739 yılı itibarıyla gerçekleşmiş ve Rusya bu göçlerle birlikte önemli bir tüccar nüfusu elde etmiştir.²⁷² 1752 yılında Bug ve Dinyeper nehirleri arasında kalan bölgede öncelikle Osmanlı ve Habsburg topraklarından göç eden Sırları hedef alan *Novaya Serbiya* (Yeni Sırbistan) adıyla bir bölge oluşturulmuştur. 29 Mart, 1 Nisan ve 29 Mayıs 1753 tarihli özel kararnameler ile Jovan Šević ve Rajko Preradović’in (Depreradović) önderliğinde Sırların göç ettiği, *Slavyanoserbiya* adıyla bilinen diğer bir bölge ise Bakhmut, Donetsk ve Lugansk nehirleri arasında kurulmuştur. Bu bölgeyi de içine alan daha geniş bir toprak parçası 22 Mart 1764 tarihli kararname ile Novorossiya (Yeni Rusya) adını almıştır.²⁷³ 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları sonucunda elde edilen toprakların dahil edildiği Herson, Ekaterinoslav ve Kırım’dan oluşan bir idari

²⁷⁰ Charles Jelavich, “Some Aspects of Serbian Religious Development in the Eighteenth Century,” *Church History*, 23.2 (1954): 147.

²⁷¹ Stoianovich, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant,” 289.

²⁷² Nenad Makuljević, “Migrations and the Creation of Orthodox Cultural and Artistic Networks between the Balkans and the Habsburg Lands (17th–19th Centuries),” *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th–19th C.)* Ed. Olga Katsiardi-Hering, ve Maria A. Stassinopoulou, (Brill 2016): 54.

²⁷³ Carras, “Connecting Migration and Identities,” 68.; Katsiardi-Hering, “Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora,” 177.; Kabuzan, *Zaseleniye Novorossii*, 52-53.; Roger P. Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia, 1762-1804*, (Cambridge: Cambridge University Press 2008): 18-19.; Frank Golczewski, “Ukraine,” *The Encyclopedia of European Migration and Minorities*, Ed. K. Bade, P. Emmer, L. Lucassen ve J. Oltmer, (Cambridge: Cambridge University Press 2011):194.; Batalden, *Catherine II’s Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 37; Bruess, “Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II’s Southern Frontier,” 298.

bölge olarak tanımlanan Novorossiya bölgesi, dönem dönem sınırları değişen ve genişleyen bir bölgeydi.²⁷⁴

Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte, Rusya İmparatorluğu yeni bir ekonomik kalkınma alanı elde etmiştir. 1779 yılında ticari kapsamlı imzalanan Aynalıkavak Antlaşması ile Rusya'nın Karadeniz'de siyasi, askeri ve ticari varlığı güçlenip Boğazlar ve Akdeniz'deki ticari haklar geniş oranda artarken, 1783 yılında Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan Ticaret Antlaşması neticesinde ise Rus tüccarlarına Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrıcalıklı tüccarların satmasına izin verilen ürünlerin ticaretini yapma hakkı verilmiştir. Buna ek olarak, Rusya İmparatorluğu bayrağıyla ticaret yapma hakkına sahip olan Rumlar da bu haklardan faydalanabilirdi. Rus pazarının genişlemesini sağlayan bu antlaşma ile birlikte, Rumların da Rus ve Osmanlı pazarındaki nüfuzu artmıştır. 1792 Yaş Antlaşması ise, Karadeniz'deki Rus varlığının pekişmesine katkı sağlamıştır.²⁷⁵

1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı, Mora ve Balkanlardaki Rumların Rusya'ya göçünü hızlandırmıştır. Karadeniz'in kuzeyinde yeni bir yerleşim alanı oluşturmaya çalışan Rusya İmparatorluğu ise bu dönemde insan gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Bu yüzden, Potemkin ve Katerina'nın yeniden iskân politikası çerçevesinde yeni göç eden Rumlar, Taganrog, Odessa, Nezhin, Orenburg, Sivastopol, Herson, Nikolaev, Aleksandrovka, Kerç, Yenikale, Balaklava ve Özi gibi şehirlere yerleştirildiler. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya İmparatorluğu'na yapılan göçler,

²⁷⁴ Carras, "Connecting Migration and Identities," 66.; Biljana Ristovska-Josifovska, "The Macedonian Traditional Knowledge System at the Crossroads of Imperial Influences (from the early 18th to the mid-19th century)," *Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Ed. Dominik Gutmey ve Karl Kaser 22 (Zürich: LITT Verlag 2018): 138.

²⁷⁵ de Madariaga, *Catherine the Great*, 169.; Davison, "The Turks in History," 21.; Stavris Parastatov ve Alla Kondrasheva, "Academic Studies of the Black Sea Region and the Northwest Caucasus (second half of the 18th to the early 19th century)," *Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Ed. Dominik Gutmey ve Karl Kaser 22 (Zürich: LITT Verlag 2018): 21,30.; Evrydiki Sifneos, "Merchant Enterprises and Strategies in the Sea of Azov Ports," *International Journal of Maritime History* 22.1 (2010): 264.

çeşitli amaçları içerse de henüz bu göçlerin kesin sayısal verilerine ulaşmak ve Rusya'nın tüm bölgelerine yayılmış Osmanlı tebaasından kişileri tespit edebilmek mümkün değildir.²⁷⁶ 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesi ile birlikte Karadeniz'in kuzeyinde oldukça geniş bir bölgeye egemen olan Rusya, 1792 yılında Osmanlı Devleti ile imzalanan Yaş Antlaşması çerçevesinde Özi gibi önemli bir ticaret merkezini de elde etmiştir. 1783 yılında Kırım'ın Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesinin ardından, II. Katerina bu coğrafyaya aşina olan ve Grek Projesi'nin mimarlarından Grigori Potemkin'i bu bölgelerdeki yeniden iskân politikası ve şehirleşme ile ilgili meseleler için görevlendirmiştir. Öncelikle Rus ve Alman yerleşimciler ile birlikte buradaki ticaret potansiyelinin geliştirilmesi yönünde adımlar atıldı. Potemkin'in liderliğinde Herson deniz üssü olarak inşa edildi ve Karadeniz filosu oluşturulmaya başlandı.²⁷⁷ 1783'te ise deniz üssü olarak Sivastopol kullanılmaya başlandı.²⁷⁸ Ancak bu dönemde Rusya İmparatorluğu deniz ticareti ile uğraşan yeterli sayıda yerli tüccara sahip değildi. Bu boşluğu doldurmak için Rusya İmparatorluğu Balkan Ortodoksları, Ermeniler ve Yahudiler gibi çeşitli toplulukların Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarına yerleşmelerine ve burada ticaret yapmalarına izin vermiş, hatta bunu teşvik etmiştir.²⁷⁹

²⁷⁶ Prousis, "The Greeks of Russia and the Greek Awakening," 265-267.; Carras, "Connecting Migration and Identities," 68.; Vassilis Kardasis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," *Homelands and Diasporas: Greek, Jews, and Their Migrations*, Ed. Mina Rozen, (I.B.Tauris 2008): 162.; Katsiardi-Hering, "Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora," 176.; Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 20.; Katerina Papakonstantinou, "Russian and Ukrainian Archives and the Creation of Databases on the Greek Population and Their Economic Activities in Nineteenth-Century Azov Port Cities," *International Journal of Maritime History* 22.1 (2010): 252.; Arsh, "Grecheskaya Emigratsiya v Rossiya v Kontse XVIII – Nachale XIX v." 86-87.; Carras, "Connecting Migration and Identities," 69.

²⁷⁷ Jelavich, *History of the Balkans*, 71.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 86.; Golczewski, "Ukraine," 195.; Parastatov ve Kondrasheva, "Academic Studies of the Black Sea Region and the Northwest Caucasus," 322.

²⁷⁸ de Madariaga, *Catherine the Great*, 86.

²⁷⁹ Herlihy, "Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century," 399.; Katsiardi-Hering, "Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora," 174.; Bartlett, *Human Capital The settlement of foreigners in Russia*, 3, 18-19.; Golczewski, "Ukraine," 194.; Horrocks, *Greek: A History of the*

Balkan Ortodokslarının Akdeniz ve Avrupa ticareti ile olan bağları Karadeniz ticaretinde de avantajlı bir konuma gelmelerinde yardımcı olmuştur.²⁸⁰ Balkan Ortodokslarının, gıda maddesi üreticileri ile mevcut iletişimleri, deniz ticaretinde mal güvenliği konusundaki deneyimleri ve çeşitli ticari prosedürlere aşina olmaları ile Karadeniz'in Kuzeyinde Ruslar hâkimiyet kurmadan uzun yıllar önce, Rumların Karadeniz ticaretine dahil olmuş olmaları Rusya nezdinde önemli ticari aktörler olmalarını sağlamıştır. Bu noktada Rumlar, Novorossiya bölgesi pazarını genişletmek ve düzenlemek konusunda önemli bir misyon yüklenmişlerdir. Ayrıca Rumların Osmanlı ile olan bağlantıları diğer topluluklara göre onları avantajlı bir konuma getiriyordu. Hem Osmanlı hem de Rus bayrağı altında ticaret yapma imkânına sahip ve bu coğrafyalarda oldukça tecrübeli olan tüccarların Avrupa pazarlarına kadar uzanan uzun bir ticari ağı bilmeleri ticaret açısından Rumlara güveni pekiştirmişti. Ayrıca yerel halkla olan ilişkilerinin görece iyi olması ve Rus toplumuyla olan sürekli temasları kırsalda da etkili olmalarını sağlamıştır.²⁸¹ Ticari amaçlı göçler sayesinde, Rus limanları uluslararası ticarete oldukça etkili bir konuma gelmiştir. Rusya, bu dönemde özellikle tahıl konusunda en büyük tedarikçilerden biri olmuştur.²⁸² Podolya ve Poltava'daki tahılların güney limanlarından Konstantinopolis, İzmir, Venedik, Trieste, Cenova, Marsilya ve Londra gibi çeşitli yerlerde etkili olan Rum tüccarlar,

Language and its Speakers, 375.; Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 197.; Prousis, "The Greeks of Russia and the Greek Awakening," 268.

²⁸⁰ Hasan Çolak, "Amsterdam's Greek merchants: protégés of the Dutch, beneficiaries of the Russians, subjects of the Ottomans and supporters of Greece," *Byzantine and Modern Greek Studies* 42.1 (2018): 126.

²⁸¹ Evrydiki Sifneos, *Imperial Odessa: peoples, spaces, identities*, (Brill 2017): 68.; Sifneos, "Merchant Enterprises and Strategies in the Sea of Azov Ports," 263-267.; Dakin, *The Unification of Greece*, 16.; Yanni Kotsonis, "Russia and the Greek Revolution," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 19.3, (2018): 661.; Prousis, "Dēmētrios S. Inglezēs," 673.; Kardasis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," 163.; Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 48-49.; Evridiki Sifneos, "Cosmopolitanism" as a feature of the greek commercial diaspora," *History and Anthropology* 16.1 (2005):99.

²⁸² Carras, "Connecting Migration and Identities," 67.

ticaret ağıları ve teknikleri konusunda yerli Rus tüccarlarına göre oldukça tecrübeli ve bilgiliydiler.²⁸³

Göçü teşvik etmek adına, 4 Aralık 1762 yılında *Vyzyvnoi Manifest Ekateriny II* (II. Katerina'nın Çağrı Manifestosu) ve 22 Temmuz 1763'te *Manifest o daruemykh inostrannym pereselencam avantazhakh i privilegiiakh* (Yabancı Yerleşimcilere Tanınan İmtiyazlar Hakkında Manifesto) yayınlanmıştır. Bu manifestoların Latince, Lehçe, Fransızca, Almanca ve Türkçeye tercüme edilerek gizli bir şekilde Osmanlı topraklarında ve pek çok devlette yayılması sağlanmıştır.²⁸⁴ Odessa'ya gelecek olan yabancı göçmenler için iki düzenleme (*polozheniya*) yayınlanmıştır. İlk düzenleme, Osmanlı Devleti ile yapılan savaşta Rusya İmparatorluğu'na yardım eden Rumların iskân edilmesi, ikinci düzenleme ise çeşitli yabancı devletlerden olacak göçler üzerineydi.²⁸⁵

Çariçe Katerina'nın vefatından sonra, 1796 yılında tahta geçen Paul'un Katerina politikalarına olan tepkisi, Odessa gibi güneyde kurulan yeni şehirlerin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu şehirlerin gelişiminde devlet desteğinin duraksaması, yaklaşık beş yıllık bir duraksamaya neden olmuştur. 1801 yılında tahta geçen I. Aleksandr ise 1804'te yayınladığı manifesto ile Dinyester ve Bug nehirleri arasına Almanların ve özellikle tarım ve zanaatla ilgilenen kişilerin yerleşmesini teşvik etmiştir. Odessa şehrine özel bir kararname (*ukaz*) ilan ederek, transit ticaretine vergi muafiyeti tanırken 26 Ekim 1808 tarihli kararnamede burası açık liman haline

²⁸³ Kardasis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," 164.; Papakonstantinou, "Russian and Ukrainian Archives and the Creation of Databases on the Greek Population and Their Economic Activities in Nineteenth-Century Azov Port Cities," 253.; Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, 375.

²⁸⁴ Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 1,39,62.; Koch, "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria," 293.

²⁸⁵ Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 135.

getirilerek, gümrük vergisi kaldırılmıştır.²⁸⁶ Potemkin, Nisan 1777 yılında Çariçe'ye gönderdiği raporda Astrahan ve Novorossiya bölgesindeki yeni iskân politikası için yabancı yerleşimcilere güvenilmesi gerektiğini yazmıştır. Bu kapsamda da dönemin yabancı gazeteleri özellikle güney Rusya'yı öven haberler yazıyorlardı.²⁸⁷ Ancak 1785 yılına gelindiğinde Potemkin'in 10 Ağustos tarihli raporunda bu toprakların hala yeni nüfusa ihtiyacı olduğu beyan edilmektedir.²⁸⁸ 19. yüzyılın başına gelindiğinde Karadeniz'in kuzeyinde yabancı yerleşimcilerin sayısı o kadar artmıştı ki İtalyan gazeteci, durumu "Odessa'da Ruslar biraz yabancı hissediyor ve yabancılar biraz Rus hissediyor."²⁸⁹ sözleri ile açıklamıştır.

Ticaret, Güney Rusya'daki şehir ve kasabalar ile toplumun şekillenmesinde en göze çarpan faktörlerden biriydi. Ticari faaliyetler, metaların ötesinde bilginin de yayılmasında önemli rol oynamaktaydı. Çok etnikli ve dinli şehirler haline gelen yeni yerleşim yerleri birçok kültürün bir arada var olduğunu mimariden kıyafetlere kadar çok geniş bir alanda somut bir şekilde göstermekteydi.²⁹⁰ Rusya imparatorluğu bölgeye yerleşen kişilere arazi satın almaları ve ev inşa etmeleri için hibe vermiş ve çeşitli indirimler ile birlikte, belirlenen süreler zarfında vergi muafiyetleri sunmuştur. Özellikle tüccar sınıfına vergi ve harç konusunda geniş muafiyetler tanınmıştır.²⁹¹ Yüzyıllar boyunca Rusya topraklarında ticaret yapan Rumlar, Moskova'yı Rusya'daki ticaret merkezleri olarak görmüşler ve Nikolskaya Ulitsa gibi dönemin önemli ticaret pazarlarında varlık göstermişlerdir.²⁹² Güney bölgelerde oluşan yeni bir kültürün

²⁸⁶ Joseph S. Height, *Homesteaders on the Steppe: Cultural History of the Evangelical Lutheran Colonies in the Region of Odessa, 1804-1945*, (North Dakota: Historical Soc. of Germans from Russia, 1987):2.; Sifneos, *Imperial Odessa*, 673.

²⁸⁷ Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 119.

²⁸⁸ Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 125.; Golczewski, "Ukraine," 194.

²⁸⁹ Patricia Herlihy, *Odessa Recollected: the port and the people*, (Boston: Academic Studies Press 2018): 30.

²⁹⁰ Kardasis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," 163-164.

²⁹¹ Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 16.

²⁹² Carras, "Connecting Migration and Identities," 71-72.

varlığı mekanlarla da hissedilmekteydi. Limanlar başta olmak üzere, Rum tavernaları ile kahvehaneleri Rus liman kentlerinin dokusunu oluşturmaktaydı.²⁹³ Evgeni Çernukhin'e göre, "fırlatma rampası" olan liman şehirleri Rusya'nın diğer bölgelerine göçlerin gerçekleştirilmesi için önemli bir ilk basamaktı. Burada toplanan kişiler bu liman kentlerinden Rusya'nın pek çok noktasına dağılmaktaydı.²⁹⁴

Rusya'nın güney bölgelerinde Müslüman nüfusu oldukça yoğundu, ancak çoğunlukla göçebe olmaları sebebiyle tarım alanında büyük bir ilerleme sağlamamışlardı. Bir taraftan tarımın gelişmesi diğer taraftan şehirleşmenin hızlanması için bölgeye Alman, Polonyalı, Rus, Yahudi ve Balkan Ortodoksları gibi pek çok etnik ve dini kökenden insan getirilmiştir.²⁹⁵ Katerina döneminde Rus yerlilerinin yanı sıra yabancı yerleşimciler Karadeniz'den Orta Volga'ya kadar uzanan bölgedeki ovalarda tarım yapmaya sevk edilmişlerdir.²⁹⁶ Yeni yerleşim yerlerinde ikamet eden göçmenlere, araziler tahsis edilmiş, vergi muafiyetleri ile konut inşası için uygun krediler sağlanmıştır. Tarım alanlarının işlerlik kazanması ile birlikte güney bölgeler önemli tahıl üretimi merkezi haline gelmiştir.²⁹⁷ Özellikle Karadeniz'in kuzeyinde yeni oluşturulan yerleşim bölgelerindeki iskân politikası çoğunlukla dış göçe dayanmak durumunda kalmıştır. Bu çerçevede pek çok şehre çiftçilik, tüccarlık,

²⁹³ Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," 298.

²⁹⁴ Carras, "Connecting Migration and Identities," 70.

²⁹⁵ Kardasis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," 162.; Katsiardi-Hering, "Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora," 177.; Koch, "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria: The Role of Ethnic Bessarabian Diasporas," 297.; Height, *Homesteaders on the Steppe*, 1.; Kabuzan, *Zaseleniye Novorossii*, 53-54.

²⁹⁶ Daniel R. Brower, "Peopling the Empires: practices, perceptions, policies," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8.4 (2007): 845

²⁹⁷ Kardasis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," 163.; Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 302.; Arsh, "Grecheskaya Emigratsiya v Rossiyu v Kontse XVIII – Nachale XIX v." 87.; Prousis, "The Greeks of Russia and the Greek Awakening," 269.

zanaatkarlık gibi çeşitli mesleklere sahip olan genellikle Balkan, Almanya ve Polonya topraklarından gelen insanlar göç etmiştir.²⁹⁸

19. yüzyıl ile birlikte Karadeniz'in kuzeyinde çeşitli şirketler kurulmaya başlamıştır. Herson'da Fransız tüccar Antoine de Saint-Joseph kenevir, yün, demir ve gemi sektörlerini barındıran ilk şirketi kurmuştur.²⁹⁹ Rus hizmetinde bulunan ve Rusya'ya göç eden bir kısım Rum zenginleşmiştir. Örneğin, Ioannis Varvakis Rus yönetiminin kendisine havyar endüstrisiyle ilgili özel ekonomik ayrıcalıklar vermesinden sonra dünyanın en zengin Rumlarından biri olmuştur. Rum diasporasının en önde gelen tüccar ailelerinden bazıları, örneğin Rallis, Rodokanakis ve Marazlis aileleri Taganrog'da bir ticaret üssüne sahipti.³⁰⁰

Voulgaris'in Rusya İmparatorluğu'na göçü ise, bir kariyer göçü olarak değerlendirilebilirse de bu kariyerin bölgenin yukarıda zikredilen yapısı ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Rusya, Balkanlardan Kiev Akademisi'nin yükselen popülerliği nedeniyle 17. yüzyılda diğer yüzyıllara nazaran oldukça fazla bir kariyer göçü almıştır.³⁰¹ On altıncı yüzyıldan itibaren, Rum tüccarlar Rusya ve Ukrayna topraklarındaki Kiev, St. Petersburg, Moskova, Nezin, Lviv ve Harkov vb. büyük şehirlerde ticaret ile uğraşabilecekleri yerler inşa ettiler ve göçmen toplulukları kurdular. Bu toplulukların hiçbiri tek başına o kadar büyük olmasa da birlikte ele alındığında oldukça önemli bir Rum varlığını temsil ediyorlardı. Dolayısıyla, 1768-1774 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra Rumların Yeni Rusya'ya yerleşmeleri, Rumlar ile Rusya arasında çok daha eskilere dayanan karşılıklı çıkarların ve ortak süreçlerin

²⁹⁸ Sifneos, *Imperial Odessa*, 30-31.; Koch, "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria," 292.

²⁹⁹ Herlihy, "Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century," 399.

³⁰⁰ Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 16.

³⁰¹ Carras, "Connecting Migration and Identities," 66.

bir parçası olarak görülmelidir.³⁰² Theodore Serafino, Aleksandr Mavros, Dimitrii Inglezi, Aleksandr Kumbaris, Vasili Iannopulos, Gregorios Marazlis, Kiriakos Papakhadzhis, Ilia Manesis, Ioannis Mavrokordatos, Dimitrios Paleologos ile Laskaris, İpsilantis, Zosimas, Panagiotis, Mourouzis, Mavrogenis, Soutzos, Karadzas, Khandzherlis, Kantacuzinos, Kallimachis gibi aileler ticaret ve devlet kademelerinde aldıkları görevlerle büyük gelir elde etmişlerdir.³⁰³ 1730 yılında Girit'te doğan Nikolay Petroviç Kumani 1769 yılında Rus ordusunda asker olarak hizmet etmeye başlamıştır.³⁰⁴ Dimitrios Spyridonovich Inglezes gibi hem ticaret hem de siyasi faaliyetlerle ilgilenen Odessa'daki Rum sakinleri,³⁰⁵ Moldovyalı, Stourdza-Gagarin ailesi de Rusya Devletinin hizmetine girerek Ekaterininskaia Meydanında yaşamaya başlamışlardır.³⁰⁶

Rusya'da ikamet etmelerine rağmen, Osmanlı coğrafyası ile temaslarını devam ettiren Rum tüccar ve entelektüellerin bunları 19. yüzyıl başında Filiki Eterya (*Philomousos Etaireia*) çatısı altında örgütlenmeye başlamışlardır. Rusya İmparatorluğu siyasi ve ilmi amaçlarla Neo-Hellen Aydınlanmasının canlanması için Rumlara uygun şartları sağlamıştır.³⁰⁷ Aynı zamanda kültürlerini ve fikri düşüncelerini de beraberinde getiren ve ekonomik gelir elde eden Rumlar dergi ve gazeteler yayınlarak Rus entelektüel ve bilgi dünyasının bir parçası haline gelmişlerdir.³⁰⁸ Yunanca öğrenimin desteklenmesi ve Antik Yunan eserlerinin korunmasını amaçlayan bir dernek olarak kurulmuştur. Üyelerinin âlim, tüccar, asker, devlet adamı ve din

³⁰² Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 14.

³⁰³ Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 18.; Koch, "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria: The Role of Ethnic Bessarabian Diasporas," 295.

³⁰⁴ Smilianskaia, "Catherine's Liberation of the Greeks," sonnotlar.

³⁰⁵ Prousis, "Dēmētrios S. Inglezēs," 672.

³⁰⁶ Sifneos, *Imperial Odessa*, 7-8.

³⁰⁷ Prousis, "Dēmētrios S. Inglezēs," 675.; Carras, "Connecting Migration and Identities," 101.

³⁰⁸ Papakonstantinou, "Russian and Ukrainian Archives and the Creation of Databases on the Greek Population and Their Economic Activities in Nineteenth-Century Azov Port Cities," 253.

adamı olması nedeniyle Filiki Eterya, çok kimlikli bir yapıya sahipti. Cemiyetin şu ana kadar tespit edilen üyelerinin yarısından fazlasını tüccarlar oluşturmaktaydı. Filiki Eterya'nın üyesi olan, cemiyetin kurulması ve faaliyetlerini devam ettirmesi için önemli bir maddi destek sağlayan Zosimas Kardeşler de Rusya İmparatorluğu'ndaki önemli tüccar ailelerdendi. Ancak, cemiyete üye diğer tüccarların Zosimaslar gibi parlak bir ticari hayatı olduğunu söylemek mümkün değildir. Keza bu tüccarların bir kısmı küçük ticaret ağlarına sahipken diğerleri ise iflas etmiş durumdaydı. Clogg'a göre Zosimaslar ve önemli bağışlarda bulunan Panagiotis Sekeris haricindeki zengin tüccarlar, Osmanlı otoritesi ile ters düşecek herhangi bir faaliyete dahil olmak istememişlerdir.³⁰⁹ Aydınlanma fikirlerinden ve Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçilik düşüncesinden etkilenecek müstakil, yeni bir devlet oluşturulmasına dayanan bir ideale sahip olan cemiyet üyeleri, başta Osmanlı Devleti olmak üzere çeşitli devletlerdeki Rumlarla iletişim kurmuşlardır. Bu cemiyet Çar Aleksandr ve Aleksandr Golitsin gibi dönemin önemli üst düzey devlet görevlilerinden de mali destek almıştır.³¹⁰ Rusya İmparatorluğu'na hizmet veren kişiler arasında, Rus çarının Hariciye Başkanı ve Yunanistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olacak olan Ioannis Kapodistrias da vardı.

Rus Doğu politikası ile Yunan hareketi arasındaki en açık ve en doğrudan bağlantı, Rusya'daki Rum topluluklarının büyümesiydi.³¹¹ Ticaretle uğraşan köklü ailelerden biri olan Zosimas kardeşler, Nezhin ve Moskova'da ikamet etmişlerdir.

³⁰⁹Richard Clogg, "The Greek Mercantile Bourgeoisie: 'Progressive' or 'Reactionary'?", *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Ed. Richard Clogg (Palgrave Macmillan 1981): 103-104.

³¹⁰ Ioannis N. Grigoriadis, "Minority Debates on the Future of the Ottoman Empire: Greek and Armenian Nationalist Thought," *Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Ed. Dominik Gutmey ve Karl Kaser 22 (Zürich: LITT Verlag 2018):242.; Koch, "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria: The Role of Ethnic Bessarabian Diasporas," 301.; Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, 376-377.; Prousis, "The Greeks of Russia and the Greek Awakening," 274-275.

³¹¹ Prousis, "The Greeks of Russia and the Greek Awakening," 272.

Osmanlı coğrafyasıyla bağlantılarını sadece ticari değil aynı zamanda sosyo-kültürel ve siyasi faaliyetler bağlamında da devam ettiren Zosimas kardeşler, Rum okullarının kurulması için finansman sağlamışlar, çeviri ve basın faaliyetlerini desteklemişler ve Avrupa üniversitelerinde eğitim gören Rumlara maddi yardımda bulunmuşlardır. Ayrıca, Rusya’da beş bin adet Yunanca İncil’in basımını finanse ederek, Yunan dini ve dilinin devamı için çabalamışlardır.³¹²

Rus idaresi, Karadeniz’in kuzeyinde kısa zamanda hızlı bir büyüme gerçekleştirmiş olsa da ilk yerleşimciler idealler dünyası olarak sunulan bölgede sorunlar yaşamaktaydı.³¹³ Özellikle ordu içerisinde istihdam edilen göçmenler, komutanlarının sert ve baskıcı davranışlarından şikayetçi olmanın ötesinde³¹⁴ yemek sıkıntısı gibi temel sorunlardan da muzdaripti. Bu durumlarını bölgenin en üst askeri sorumlusu olan Potemkin’e arz eden göçmenler, burada yaşamaktansa “gaddar” Osmanlı topraklarına geri dönmeyi yeğlediklerini bildirmekteydiler. Bu tarz sorunların çözümünde ise bölgenin ileri gelenleri olan ve hem Osmanlı hem de Rusya dünyası ile bağlantıları olan Voulgaris ve Nikiforos Theotokis’in arabuluculuklarına ihtiyaç duyulmaktaydı.³¹⁵ Kırım’daki Hıristiyanların göçü teşvik edilse de Kırım’da yerleşik durumda olan Rum nüfusunun, gerek Müslüman ve Rum toplulukları ile kaynaşmış olması gerekse dil konusunda Yunanca ile bağlantılarının zayıflamış olması nedeniyle isteksizlerdi. Öncelikle bölgeye metropolit olarak Rum kökenli Ignatius Gozadinov atanmıştır, ki kendisi bölgedeki Rumların Novorossiya bölgesine göç etmelerini ekonomik ayrıcalıklarla pekiştirerek teşvik etmiştir. 1778 yılında Ignatius önderliğinde hız kazanan göçlerle birlikte pek çok Rum’un bölgeden ayrıldığı aktarılmakla birlikte

³¹² Prousis, “The Greeks of Russia and the Greek Awakening,” 271-272.

³¹³ de Madariaga, *Catherine the Great*, 178.

³¹⁴ Batalden, *Catherine II’s Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 65-67.

³¹⁵ Bruess, “Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II’s Southern Frontier,” 302.; Arsh, “Grecheskaya Emigratsiya v Rossiya v Kontse XVIII – Nachale XIX v.” 87.

yolculuk sırasında hayatını kaybeden ve geri dönmeyi tercih eden birçok kişi olduğu için Azak çevresine kaç kişinin yerleştirildiği tam olarak bilinmemektedir.³¹⁶ 1779 yılında piskoposluk bölgesinde din görevlileri ile ilgili sorunlar devam etmekteydi. Bu sorunları bir mektupla Kutsal Sinod’a bildiren Nikiforos Theotokis, Kutsal Sinod’dan olumlu cevaplar almış ve aynı zamanda diğer dillerin çokça konuşulduğu yeni bölgelere yurtdışından din görevlilerinin gelmesi konusunda onay mektubu göndermiştir.³¹⁷

Rusya’nın fethettiği topraklara göç sadece Ortodokslara mahsus değildi, aynı zamanda bu topraklarda Katolikler de mevcuttu. Dini doktrinler konusunda ne kadar bir çatışma yaşansa da Katerina pragmatik nedenlerle, Katolikleri de dini açıdan rahat ettirecek birtakım düzenlemeler yapmıştır.³¹⁸ Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan sonra Osmanlı Devleti’ndeki Müslümanlar arasında da Rusya’ya gelmeyi tercih edenler olmuştur.³¹⁹ Ukraynalıların da bulunduğu bölgede yerli Rus nüfusunu genellikle Eski İnananlar gibi dönemin muhalif grupları oluşturmaktaydı.³²⁰ Karışıklık dönemindeki (*Smutnoe vremya*) Moskova’da yabancı düşmanlığının artışı ve dini duyguların keskinleşmesiyle başlayan bir süreç ile birlikte bu dönemde yaşanan sıkıntılar, Tanrı’nın öfkesi ile bağdaştırılarak yeni bir dindarlık anlayışı etkili olmaya başlamıştır. Patrik Nikon’un Yunanca metinlere dayanan bir reformu ön görmesi, bir grubun tepkisine yol açmıştır. Çünkü Rumların Latin hâkimiyeti altında geçirmiş oldukları süre, Rusya din adamlarının Yunanca dini metinlere bakış açısını olumsuz biçimde

³¹⁶ Bruess, “Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II’s Southern Frontier,” 303.; Arsh, “Grecheskaya Emigratsiya v Rossii v Kontse XVIII – Nachale XIX v.” 87.

³¹⁷ Bruess, “Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II’s Southern Frontier,” 304.

³¹⁸ James J. Zatko, “The Organisation of the Catholic Church in Russia, 1772-84,” *The Slavonic and East European Review* 43.101 (1965): 303.

³¹⁹ Carras, “Connecting Migration and Identities,” 84.; Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 138.; Arsh, “Grecheskaya Emigratsiya v Rossii v Kontse XVIII – Nachale XIX v.” 87.

³²⁰ Kabuzan, *Zaseleniye Novorossii*, 135.

etkilemiştir.³²¹ Bu kutuplaşma sadece Kilise içerisinde bir teolojik tartışma olarak kalmamış, politik bir yön de taşımıştır. Eski İnananlar, reformu Ortodoksluğun ilk günlerindeki gibi yaşanması olarak görmüş ve kendilerini bu gelenekten uzaklaştırma çabası içindeki siyasi yetkililere karşı bir tutum sergilemişlerdir. Bu hareket, kilise hiyerarşisini ve otoritesini reddedenlerin ilk büyük tepkisiydi.³²² Nikon'un amacı ise yeni fetih hareketleri sonucunda güçlenen Moskova'nın tüm Ortodoksların hamiliğini üstlenme isteği ile yerel ritüel, uygulama ve dini metinlerin ağırlıkta olduğu Rus Ortodoks kültürünü daha evrensel bir hale getirmek olmuş ve bu yüzden de Rum Ortodoks unsurlara uyum sağlayabilmek adına reform önerileri getirmiştir.³²³ Nikon reformlarının kabul edilmesi, Eski İnananlar (*staroveriy-starobriadsty*) grubunun büyük tepkisine ve karşı çıkışına yol açmıştır. Bu uygulama ve metinleri kabul etmektense kendilerini diri diri yakmayı tercih eden birçok insan olmuştur. Bu karşıtlığı bastırmak için Çar, bazı köy ve manastırlara müdahalede bulunmuştur.³²⁴ Tüm baskı ve yasaklamalara rağmen Eski İnananlar tamamen yok olmamış ve günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kutsal Sinod'a bağlı olmayan bu grup, Rusya İmparatorluğu topraklarında muhalif olarak kabul edilerek ötekileştirilmiştir. Ancak güneydeki iskân politikası ile Eski İnananların yeniden Rus Ortodoks Kilisesi'ne entegrasyonu için görüşler öne sürülmüştür. Voulgaris ve Theotokis'in bu girişimlerdeki rolü aşağıda daha detaylı bir biçimde incelenecektir.

İskân politikasının uygulandığı şehirlerden biri olan Nezhin, 17. yüzyıl itibarıyla, ağları Polonya, Prusya, Venedik, Macaristan, Avusturya ve Boğdan'a kadar

³²¹ Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, 234-235.

³²² Michael Cherniavsky, "The Old Believers and the New Religion," *Slavic Review* 25.1 (1966): 2.; de Madariaga, *Catherine the Great*, 22.

³²³ Serge A. Zenkovsky, "The Russian Church Schism: Its Background and Repercussions," *The Russian Review* 16.4 (1957): 46.

³²⁴ Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan Günümüze-*, Çev. Figen Dereli, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi 2014): 206-209.

uzanan bir ticaret merkeziydi.³²⁵ 17. yüzyıl sonunda Kilise merkezli bir örgütlenme yapısı *geliştiren Rumlar, Nezhin'de Rum Kardeşliği* (Nezhinskoye grecheskoye bratstvo) topluluğunu kurmuşlardır. Bu topluluk ticari dayanışmanın yanı sıra kahvehane, depo, okul, mezarlık, ev gibi binalar inşa ederken aralarındaki dayanışmayı kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır.³²⁶ Nezhin Rum Kardeşliği topluluğu birçok göçmeni içinde barındırmaktaydı. İyi bir şekilde tutulmuş kayıtlar incelendiğinde Rusya dışından “gelen” (εισερχόμενοι) ile “yerleşik” (εγκάτοικοι) yani Rus tebaası olan arasında bir ayrıma gidilmiştir. Bu yapı yüzyılın sonuna doğru o kadar gelişmiştir ki Çariçe Katerina'nın emriyle, 1785 yılında bir ukaz ilan edilerek, kiliseye bağlı bir yargıçlık kurulmuştur. Yargıçlığın kurulmasının ardından ise bölgeye yapılan göçler sistematik bir şekilde kaydedilmiştir. Böylece 1785 yılından itibaren yapılan göçlere dair daha kapsamlı bilgiler bulabilmek mümkün hale gelmiştir.³²⁷ Ayrıca bu yapının içerisinde Bulgar, Eflak gibi Ortodoks unsurlar yer alırken sonradan Ortodoks olan Türkler ve İranlılar da dahil olmuşlardır.³²⁸

Odessa, daha geç bir tarihte, 1794 yılında kurulmasına rağmen 19. yüzyılın ilk yıllarında diğer şehirlerden daha canlı bir ticaret kentiydi. 1796 yılına kadar sadece Odessa'ya 27 tüccar ve 14 zanaatkar ile 62 Rum ailesi taşınmıştı. Bu ilk yerleşimden sonra her yıl yüzlerce Rum Odessa'ya yerleşerek nüfusun belirli bir kısmını oluşturmuşlardır.³²⁹ İşlek bir limana sahip olması sayesinde Odessa, ekonomik ve sosyal açıdan oldukça hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Odessa'nın verimli ovaya sahip

³²⁵ Katsiardi-Hering, “Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora,” 176.

³²⁶ Carras, “Connecting Migration and Identities,” 69-71, 80.; Papakonstantinou, “Russian and Ukrainian Archives and the Creation of Databases on the Greek Population and Their Economic Activities in Nineteenth-Century Azov Port Cities,” 253.; Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 18.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 38.

³²⁷ Carras, “Connecting Migration and Identities,” 81-83.

³²⁸ Carras, “Connecting Migration and Identities,” 83-87.; Carras, “Community For Commerce,” 143.

³²⁹ Herlihy, “Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century,” 400.; Arsh, “Grecheskaya Emigratsiya v Rossiya v Kontse XVIII – Nachale XIX v.”86.; Height, *Homesteaders on the Steppe*, 1.

olması sebebiyle, bir dizi düzenlemeyle burada tarımın geliştirilmesine karar verilmişti. Muazzam bir insan hareketliliği yaşayan Odessa şehri, pek çok farklı etnik kimliğin bir arada yaşadığı ve bilgi ve nesne dolaşımının süreklilik kazandığı bir yer olmuştur.³³⁰ Odessa Avrupa’da eğitim almış Fransız ve Rus yöneticilerin ellerine bırakılmıştır.³³¹ Odessa idaresi Fransız göçmen Dük Armand de Richelieu’ya bırakılmıştır.³³² Odessa liman şehrinin güvenliği ve işleyişi Çariçe tarafından Yaş Antlaşması’nda müzakerecilerden biri olan Genel Vali Joseph de Ribas (1749-1800) ve Hollandalı mühendis Franz de Volan’a (1752-1818) verilmiştir.³³³ 1795 yılında Odessa’ya yabancıların yerleşimi için ilan edilen ukaz, Yunancaya çevrilerek tüm Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rumlara gönderilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, 1795 yılı ukazının doğrudan Osmanlı Ortodokslarını hedef aldığı söylenebilir. Bu ukazın ardından Balkan Ortodokslarının haklarını savunmak için Nezhin’deki gibi bir yargıçlık makamı Odessa’da da işlevsel hale getirilmiştir.³³⁴ 1787-1792 Osmanlı Rus Savaşı’nda Rusya tarafında hizmet eden 200 ile 300 arası Arnavut’un savaş sonrasında Odessa’da iskân edildiği bilinmektedir. Ayrıca kayıtlarda 1799 yılında yerel tüccar loncalarının üyesi olabilecek 58 Rum’un ismi yer almaktadır.³³⁵ Odessa’da oldukça etkin duruma gelen Rumlar, kültürel ve sosyal olarak da çeşitli faaliyetlere girişmişlerdir. Vreto tarafından kurulan bir üniversitede Yunanca dersleri verilirken, 1811 yılına gelindiğinde iki Yunan okulu öğrenci kabullerine başlamıştı.³³⁶ Odessa’daki pazarlar ticaretin bir diğer boyutunu oluşturmaktaydı. 19. yüzyıl itibariyle burada Eski Pazar, Yeni Pazar, Grek Pazarı ve

³³⁰ Herlihy, “Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century,” 399; Sifneos, *Imperial Odessa*, 20; Bartlett, *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia*, 135.; Koch, “The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria,” 297.

³³¹ Sifneos, *Imperial Odessa*, 12.

³³² Height, *Homesteaders on the Steppe*, 2.

³³³ Sifneos, *Imperial Odessa*, 21.; Herlihy, *Odessa Recollected*, 28-29.

³³⁴ Carras, “Connecting Migration and Identities,” 94.

³³⁵ Sifneos, *Imperial Odessa*, 30.

³³⁶ Herlihy, “Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century,” 401.

Moldovanka Pazarı en bilinenleriydi. Midilli Adası'ndan Yanopoulos, Filibe'den Marazlis, İyonya Adaları'ndan Metaxas ve İngilizler gibi bir grup tüccar başta Odessa olmak üzere Rus pazarlarında oldukça etkin bir ticari ağı sahiplerdi. Tabii ki bu pazarlarda sadece Balkan Ortodoksları değil, aynı zamanda yerli Rus tüccarlar ile Fransa, Almanya gibi Avrupa devletlerinden gelen çeşitli tüccarlar da faaliyet göstermekteydi. Yunanca konuşan Balkan Ortodoksları, oldukça kalabalık olmaları nedeniyle *Grecheskaia Ulitsa* (Yunan Caddesi) ismiyle kendilerine has bir Grek caddesi kurmuşlardır.³³⁷ Devletlerarası ticaretin oldukça yoğun olduğu bir şehre dönüşen Odessa, zamanla pek çok etnik ve dini kimliği içinde barındırmıştır. Ekonomik ve sosyal alanda bu kadar çeşitli kimliklerin bir arada var olması görece dini toleransın da etkin olduğu kozmopolit bir coğrafya halini almasını sağlamıştır.³³⁸

4.3. Herson ve Slavyansk Başpiskoposu Evgenios Voulgaris

Rusya Devleti'nin toprağı haline gelen Herson ve Slavyansk şehirleri de bahsedilen iskân politikasının bir parçasıydı. Bu şehirlerin Rusya İmparatorluğu'na kültürel, sosyal ve ekonomik olarak entegrasyonu için Ortodoks Kilisesi en önemli araçlardan biri olarak hizmet etmiştir. Bu çerçevede Çariçe, bilinçli bir seçim yaparak bölgeye önce Evgenios Voulgaris'i sonrasında Nikiforos Theotokis'i piskopos olarak atamıştır. Osmanlı Rum tebaasından gelen bu iki din adamı ve âlim, Ortodokslar, Eski İnananlar ve Uniat Kilisesi'ne bağlı olanların da iskân edildiği bölgede, Ortodoksluk kültürünün baskınlığını göstermek adına önemliydi.³³⁹ Voulgaris, Rus asilzadelerinden Prens Theodore Orlov ile Leipzig'de tanışmıştır. Theodore Orlov'un, St. Petersburg'a geri döndüğünde Çariçe'ye Voulgaris'ten bahsetmesi üzerine

³³⁷ Sifneos, *Imperial Odessa*, 57, 62-63.

³³⁸ Sifneos, *Imperial Odessa*, 3012, 27.

³³⁹ Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 296.; Golczewski, "Ukraine," 194.

Voulgaris, Rusya sarayına davet edilmiştir. Katerina adına Kirilloviç Narişkin tarafından gönderilen mektup ile kendisine öncelikle askeri okulda eğitim vermesi için teklif gönderilmiştir. Ancak Voulgaris'in bu göreve layık olmadığını, yaşının oldukça ilerlediğini ve Rusya'nın soğuk hava şartlarında yaşayamayacağını ileri sürerek teklifi reddetmesi üzerine, 7 Aralık 1770 tarihinde ikinci bir mektup Grigori Orlov tarafından yazılmıştır. Nedeni tam olarak bilinmese de daveti kabul eden Voulgaris, saray kütüphanesinde görevlendirilmiştir. 1771 yılının Temmuz ayında St. Petersburg'a ulaşan Voulgaris, Narişkinlere ait evde ikamet etmeye başlamıştır. St. Petersburg sarayındaki entelektüeller ve devlet adamları ile sürekli iletişim halinde olan Voulgaris, şehirdeki Rumlarla da bağlantı kurmuştur. Hatta Narişkinlerin evinden ayrılan Voulgaris'in St. Petersburg'da bulunan bir Rum mahallesinde yaşamaya devam ettiği düşünülmektedir.³⁴⁰

Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan önce, Katerina Nakşa adasında bir Rum okulu kurma projesini başlatmıştır. Ancak adanın Osmanlı topraklarında olması nedeniyle burada eğitim alması planlanan Rum öğrenciler, Rus fırkateyni ile 1775 yılında St. Petersburg'a getirilmiştir. St. Petersburg'da askeri eğitim almaları için kurulan okul, 1792 yılında *Korpus inostrannykh yedinovertsev* (Yabancı Dindashlar Birliği) adını almıştır.³⁴¹ Kurulacak bu askeri okul için Voulgaris'ten bir müfredat hazırlaması istenmiştir. Voulgaris'in önerdiği müfredata göre öğrenciler Avrupa dillerinin yanında Türkçeyi de öğrenmeliydi. Ayrıca, matematik, fizik gibi doğa bilimlerinin yanında her öğrenci tarih ve siyasi coğrafya derslerini almalıydı. Bunların

³⁴⁰ Merry, "Orloff Rebellion," 304.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 19-22.; Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," 148.

³⁴¹ Smilianskaia, "Catherine's Liberation of the Greeks," 83.

yanı sıra Voulgaris, öğrencilerin bedensel sağlıkları için dans derslerini de alması gerektiğinden bahsetmektedir.³⁴²

Bir yıl kadar Moskova'da ikamet eden Voulgaris, 9 Eylül 1775 yılında ilan edilen kararname ile yeni kurulan Herson ve Slavyansk şehirlerinin başpiskoposu olarak atanmıştır.³⁴³ Bazı Rus tarihçiler tarafından Voulgaris'in St. Petersburg'daki hayatından oldukça memnun olması ve özellikle buradaki entelektüel hayatının sekteye uğramasını istememesi ya da Kutsal Sinod'un altında çalışma konusuna sıcak bakmaması nedeniyle kendisinin ilk başta teklifi kabul etmediği düşünülmektedir. Ayrıca bölgenin istikrarsızlığı ve yeni iskân edilen bir bölge olmasından dolayı siyasi ve dini birtakım politikaların bir parçası olmak istemeyişi de bir neden olarak değerlendirilmiştir.³⁴⁴ Atamanın ardından Poltava Krestovozdvizhenskii Manastırı'na giden Voulgaris, öncelikle bölgedeki kilise ve okul eksikliğine odaklanmıştır. İlk Poltava'da yaşayan Voulgaris, çok kimlikli ve dilli olması nedeniyle pek çok etnik ve dini kökenden insan veya gruplarla iletişim kurabilmiştir.³⁴⁵ Poltava'dan sonra Voulgaris, 1780 yılından 1787'ye kadar yaşayacağı Herson'a taşınmıştır. Ardından ise St. Petersburg'da yaşamına devam etmiş, 1801'de Aleksandr Nevskii Manastırı'nda vefat edene kadar inzivaya çekilmiştir.³⁴⁶

Voulgaris, Aydınlanmanın önemli bir parçası olarak bölgedeki kültürel uyanışta da etkili olmuştur. Bilinçli bir Ortodoks inancını yerleştirmeyi hedefleyen Voulgaris'in bu yöndeki toplumsal ve ilmi görüşleri Çariçe Katerina ile örtüşmekteydi.

³⁴² Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 30

³⁴³ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 34.; Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," 149.

³⁴⁴ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 38-42.

³⁴⁵ Patiniotis, "Periphery reassessed," 481.; Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 300-301.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 51.; Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," 146, 149.

³⁴⁶ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 65. Bolkhovitinov, "Evgenii Bulgar," 149-150.

Öyle ki, eğitim ile yeni bir toplum yaratma çabası Katerina'nın bir hükümdar, Voulgaris'in de bir âlim olarak ön plana çıkan özellikleriydi.³⁴⁷ Voulgaris, 1777 yılında yazdığı raporda, Eski İnananların yeni iskân edilen bölgelerdeki etkin faaliyetlerini öne sürerek Kutsal Sinod'a bağlı kiliselerin az olmasından bahsetmektedir. Buna ek olarak, çeşitli etnik ve dini kökenlerden ve yerlerden gelen nüfusun Rusça bilmediği ve din görevlilerinin de kendileri ile iletişim kurabilecek dil yeterliliğine sahip olmadığına dikkat çekmektedir. Voulgaris, bu noktada din adamlarının eğitimlerinin iyileştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. 1778 yılında Kutsal Sinod'a sunduğu bir raporda ise nüfusları yaklaşık 4000 olan üç bölgenin hiç kilisesi olmadığından bahsetmektedir. Ancak bu dönemde Katerina, özellikle büyük şehirlerde kiliselerin fazlalığı nedeniyle yeni kilise inşaatlarının sınırlandırılmasına ve din görevlilerinin yetersiz eğitimi sebebiyle de mevcut din görevlilerinin eğitimlerinin arttırılmasına gayret etmekteydi. Bu çerçevede merkez ile karşıt görüşlere sahip olan Voulgaris, Grigori Potemkin ile yakın ilişkisi sayesinde bölgenin askeri valisinden onay almış ve böylece kendi bölgesinin sınırlandırmalardan muaf kalmasını sağlamıştır. Ayrıca, Rus olmayan din adamlarının Herson ve Slavyansk'ta görevlendirilmesi için Voulgaris'e yetki verilmiştir. Evgenios Voulgaris, Herson ve Slavyansk'ın ilk piskoposu iken kendisine bu süreçte yardımcı olan Nikiforos Theotokis'in başpiskoposluğu döneminde yaptığı yazışmalara baktığımızda bölgedeki kiliselerin yetersizliğinin ilerleyen yıllarda da devam ettiği görülmektedir.³⁴⁸

Aralık 1777'de Kutsal Sinod'a gönderdiği raporda Voulgaris, bölgede resmi bir okulun gerekli olduğunu savunmuştur. Voulgaris bu bağlamda, Kutsal Sinod'dan herhangi bir resmi kabul ve finansal destek alamamasının ardından Kilise korosundaki

³⁴⁷ Bruess, "Sacred Spaces and Imperial foundaries on Catherine II's Southern Frontier," 300.

³⁴⁸ Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 301-302.; Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 55-56

on çocuğa okuma yazma öğretmek üzere Krestovozdvizhenskii Manastırı çatısı altında eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Okulu başka bir yere taşıyabilmek için eski Ukrayna Hetmanı Kirill Grigoreviç Razumovski'y kendisinin Poltava'daki bir evini kullanmak adına mektup göndermiştir. Razumovski'nin onayı üzerine evin yenilenmesi için manastırdan 500 ruble borç almış ve Sinod'dan bağımsız bir okul kurmuştur. Okulun ihtiyaç duyduğu maddi kaynağı ise yerel zenginlerden sağlamıştır. 1777 yılının Mayıs ayında ise, Yaş'taki Patrikhane Akademisi'ndeki öğretmenlik görevinden ayrılarak Voulgaris'in yanına gelen Yunan Aydınlanmasının önemli isimlerinden Nikiforos Theotokis okul müdürü olarak görevlendirilmiştir. Bu okulda Voulgaris ve Theotokis dönemlerinde, Grigori Bogunovski, Peter Stanislavski, Peter Federoviç Paskeviç, Ioann Başinski, Fedor Krupianski, İvan Svietailo, Pierre Aton ve Theodore Schall gibi dönemin önemli isimleri görev almıştır. Theotokis, 1780 yılında Yunanca, Fransızca, Almanca ve resim dersleri vermeye başlamıştır. 1783'te ise Yaş'ta öğretmenlik yapan Gavril Banulesko-Bodoni felsefe dersleri vermiştir.³⁴⁹

Rusya'nın yeni fethedilen bölgelerde bir Ortodoks İmparatorluğu olarak meşruiyetini kanıtlaması gerekliydi. Güneyde bulunan topraklar ile Bizans ve Antik Yunan arasında tarihsel bağ kurmak büyük önem arz etmekteydi. Çariçe Katerina, 1783 yılında Antik Yunana bir atıf olarak Kırım'ın Taurida ismiyle anılmasını istemiştir. Ayrıca 1787 yılında bölgeye yaptığı gezide, John Parkinson ve Edward Daniel Clarke gibi seyyahlar Çariçe'ye eşlik etmişler ve geziyi kaleme alan seyyahların eserlerinde bölgenin cezbedici özelliklerine ve Rusya'nın bölgedeki meşruiyetine vurgu yapmışlardır. Gezideki bir kadirga filosu Herson'a kadar giderek,

³⁴⁹ Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, 51-54.; Bruce Merry, "Theotokis, Nikiforos," *Encyclopedia Modern Greek Literature*, (Greenwood Press 2004): 429.; Gregory Bruess, *Religion, Identity and Empire: A Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, (Boulder, Colorado: East European Monographs 1997): 74-79.

“Bizans’a giden yol” yazılı bir zafer takının altından geçmiştir.³⁵⁰ 1765 yılında Evgenios Voulgaris’in de başpiskopos olarak Herson ve Slavyansk’a atanmış olması tesadüfi değildi. Voulgaris’in Ortodoks din adamı kimliğinin yanında, Antik Yunan’a ve Bizans’a olan hayranlığı bu bölgede etkin olan aktörler arasında yer almasında önemli bir unsurdu. Nitekim Voulgaris, Rumlar arasındaki dil tartışmalarında dahi halk Yunancasından ziyade Antik Yunancanın kullanılması gerektiğini savunmaktaydı.

Antik Yunan mirası ile Ortodoks geleneğine bağlı olan Voulgaris, Rusya İmparatorluğu’nun bölgenin Grek ve Ortodoks kimliğine dikkat çekmesi açısından önemli bir işleve sahip olmuştur. Voulgaris ve Theotokis bu dönemde Yeni Rusya ile Hellenizm arasındaki bağlantıya vurgu yaptıkları eserler kaleme almışlardır.³⁵¹ Dönemin eserlerinde, bölgedeki Rus-Ortodoks meşruiyetini sağlamak için 12. yüzyılda kaleme alınan Nestor Kroniği İlk Vekayiname’de (*Povestvremennykh Let*) geçen bir anlatıya dikkat çekilmektedir. Rivayete göre, Havari Petrus’un kardeşi Havari Andreas, Herson, Kiev ve Novgorod’a gitmiştir. Rus Kilisesi’nin apostolik temelini oluşturduğuna inanılan bu teolojik anlatının tarihsel herhangi bir kanıtı olmasa da dönemin eserlerinde, bahsedilen toprakların Ortodoksluk ile bağlantısını daha eski dönemlere dayandırmak için bu anlatıya oldukça sık referans verilmektedir.³⁵² Nestor Kroniği’nde Rusların Slav kabilelerinden biri olduğu ve 988 yılında Ortodoks Hristiyanlığı resmi din olarak kabul eden Prens Vladimir’in Herson’da vaftiz edildiğinden bahsedilmektedir. Bu iddia ile birlikte hem Bizans hem de Antik Yunan ile bağlantı kuran Rusya İmparatorluğu’nun aslında yabancı bir

³⁵⁰ Teissier, “Crimean Tatars in Explorative and Travel Writing,” 233.; Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 194.; Gallant, *Edinburgh History of the Greeks*, 15; Bruess, “Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II’s Southern Frontier,” 310.

³⁵¹ Katsiardi-Hering, “Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora,” 178.

³⁵² Shevzov, “The Russian Tradition,” 16.

toprağı ele geçirmediği, kendi bağlarının olduğu toprakları aldığı iddia edilmekteydi. Fakat daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda bu tarihsel anlatıyı kanıtlayacak herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.³⁵³ İkinci bölümde bahsettiğim, Mattai'nin Dresden'e götürdüğü el yazması bu konu ile ilgiliydi. Bu el yazması hiçbir zaman yayınlanmamış ve bu eserden Voulgaris'in başka bir eserinde hiçbir zaman bahsedilmemiş olması, Voulgaris'in gerçekten bu iddiayı destekleyip desteklemediği konusunda kesin bir cevap vermeyi engellemektedir. Fakat Voulgaris'in bu eseri kaleme alması nedeniyle, Herson'da bir din adamı olmasının yanında bölgedeki meşruiyeti sağlamak için siyasi bir aktör olarak da yer aldığını göstermektedir.³⁵⁴

Sonuç olarak, Rusya İmparatorluğu güneydeki sınırlarını genişletirken çıkarları doğrultusunda çeşitli meslek gruplarında iskân edebileceği ve siyasi-askeri faaliyetlerine destek olabilecek grupların göçünü teşvik etmiştir. Bu çerçevede Rumlar gibi pek çok grup güney bölgelere göç etmiş ve burada yeni bir düzen kurmaya başlamıştır. Voulgaris ise, Rusya İmparatorluğu'ndaki entelektüel, siyasi, dini ve kültürel havaya uygun bir isimdi. Herson ve Slavyansk başpiskoposu olarak atanan Voulgaris, birçok kültüre vâkıf olması sebebiyle farklı yerlerden gelen gruplarla iletişim kurabilmiştir. Ayrıca din adamı ve âlim kimliğini bir arada bulduran Voulgaris, bölgedeki Rus meşruiyetini kanıtlamak için önemli roller oynamıştır.

³⁵³ Bruess, "Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II's Southern Frontier," 300.

³⁵⁴ Chatzipanagioti-Sangmaister, "Das Dresdner Manuskript der ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΡΙΚΗΣ ΧΕΡΣΟΝΝΗΣΟΥ von Eugenios Voulgaris," 95-97.

BÖLÜM V

SONUÇ

Geleneksel tarihyazımında, Rumlara, Osmanlı siyasi ve toplumsal hayatında sınırlı roller atfedilmektedir. Bu nedenle birtakım tarihsel olay ve öğelerin aktarılmasında tartışmalı yaklaşımlar benimsenmektedir. İlk olarak, Rumların Osmanlı entelektüel dünyasına dahil edilmemeleri hem Osmanlı hem de Rum ilmi faaliyetlerinin kısıtlı bir kapsamda değerlendirilmesine neden olmaktadır. İki entelektüel birikimin birbirine katkıları ve kesişimleri görmezden gelindiğinde birbirinden apayrı entelektüel dünyalar tasvir edilmektedir. Ancak Osmanlı tebaasının önemli bir bölümünü oluşturan Rumlar, Osmanlı dünyasında cereyan eden entelektüel hareketliliğin de bir parçasıdır. Osmanlı Müslüman tebaası ile sürekli etkileşim halinde olan Rumlar, farklı geleneklerden beslenseler de tamamen bağımsız bir ilmi faaliyet yürütmemişlerdir. Osmanlı topraklarında çeşitli yayın faaliyetlerinde bulunan Rumlar, Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman ve gayrimüslim âlimlerin ilmi gelişimlerini etkilemişlerdir. İkinci olarak, Osmanlı toplumuna atfedilen Müslüman karakter nedeniyle Rumlar, Osmanlı toplumunun temel bir parçası değil de Müslümanlar ile olan çatışmaları etrafında değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Müslümanlar ve Rumlar arasındaki iş birlikleri ve etkileşimleri tarihsel anlatıya dahil edilmemektedir. Rumların ve Müslümanların bir arada yaşama pratikleri göz önünde bulundurulduğunda birbirleri arasında, çatışma ortamlarında dahi, keskin kültürel ve toplumsal sınırların olması mümkün değildir. Son olarak Rumların Avrupa'daki geniş ağlarının Avrupa-merkezli bir yaklaşımla değerlendirilmesi Rumların Osmanlı kimliklerinin ötekileştirilmesine yol açmaktadır. Avrupa'daki Rum faaliyetleri Osmanlı dünyasını etkileyen bir kapsama sahiptir. Avrupa'da yürütülen gerek siyasi,

gerek ekonomik, gerekse ilmi faaliyetler doğrudan ya da dolaylı olarak Osmanlı coğrafyası ile ilişkilidir. Burada faaliyet gösteren Rumlar, Osmanlı ve Avrupa devletleri arasında siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik bir arabulucu rolünü üstlenmektedirler. Rumlar, Avrupa'daki devletlerde hayatlarına devam etseler dahi Osmanlı dünyasının bir parçası olmaya devam etmişler ve Osmanlı kimliklerini beraberinde götürmüşlerdir.

Bu bağlamda tezin temel tartışmalarından biri olan 18. yüzyıldaki Aydınlanma düşüncesinin ne olduğu üzerine düşünmek gerekir. Çünkü Aydınlanma fikri başlı başına tartışmalı bir tarihsel öge olmakla birlikte, Rum Aydınlanması hem Aydınlanma hareketinin temel tartışmalar hem de kendine özgü çeşitli sorgulamalar kapsamında incelenmektedir. Aydınlanma geleneksel yaklaşımla değerlendirildiğinde basmakalıp kavramlar çerçevesinde tekdüze bir anlatıya sahiptir. Fikir çeşitliliğinin ise sadece çatışma olarak değerlendirildiği ve bazı fikirlerin “ötekileştirmeye” tabi tutulduğu bir Aydınlanma düşüncesi yaklaşımı, Aydınlanma kültürünü kavrayabilmemizi engellemektedir. Aydınlanma düşüncesinin tam olarak neleri içerdiği tartışmaları devam ederken, çeşitli âlimleri farklı geleneklerden beslendikleri için Aydınlanma hareketinin dışında bırakmak sınırlı bir Aydınlanma yaklaşımına sebep olmaktadır. Böylece, Aydınlanma düşüncesinin beraberinde getirdiği kültürün doğrudan ya da dolaylı aktörlerinin tespiti sığ bir bakış açısıyla sınırlandırılmaktadır. Bu tartışmalı yaklaşımın ötesine geçerek, Aydınlanma düşünürlerinin çeşitli fikri birikimlerden beslendikleri ve kendilerine özgü fikirlerle sentezlenmeleri neticesinde diğer entelektüellerden farklı görüşler ürettikleri tespit edilmektedir. Aydınlanma kültürünün aktörlerinin çeşitli siyasi ve dini otoriteler ile sürekli karşıtlık içeren düşünceleri barındırmadığı, hatta entelektüellerin desteklenmesinde zaman zaman bu otoritelerin de rol oynadığı görülmektedir. Aydınlanma kültürü bu bakış açısıyla

değerlendirildiğinde, grupların ve düşüncelerin, çatışmaya ek olarak birbirlerini destekleyen yönlerinin bulunduğunu ve Aydınlanma kültürünün gelişiminde farklı unsurların dolaylı ya da doğrudan aktörleri haline geldiklerini söylemek gerekir. Rum Aydınlanmasının ilk nesli olan grup içerisinde âlim ve din adamı kimliklerine sahip entelektüeller vardı. Geleneksel anlatıya göre, Evgenios Voulgaris gibi din adamı kimliğine de sahip olan Rum âlimler doğrudan Aydınlanma hareketinin dışında bırakılmalıdır. Dahası, bu grup geleneksel Ortodoks âlim stereotipine de uygun değildir. O zaman bu âlimleri nasıl kategorize etmek gerekir? Aydınlanma ya da Ortodoks ilmi geleneğinin dışında kalan âlimler bahsedilen geleneklerden ayrılmış farklı bir ilmi hareket çatısı altında mı değerlendirilmelidir? Eğer bu sorgulamanın cevabı olumlu olursa hem Aydınlanma hem de Ortodoks ilmi geleneğinde büyük boşluklar olacaktır. Bu geleneklerin tarihsel süreklilikleri kesintiye uğramakla birlikte, hiçbir bağlantıya sahip olmayan bir entelektüel hareket tarih anlatısı haline gelecektir. Ayrıca bu entelektüel hareket, hangi parametreler ile nasıl değerlendirileceği gibi son derece temel tartışmalara yanıt veremeyecektir. Bu kapsamda geleneklerin etkileşimleri ve sürekliliği bağlamında Voulgaris'in hem Ortodoks hem de Aydınlanma geleneği etrafında değerlendirilmesi gerekmektedir. Evgenios Voulgaris'in din adamı ve Aydınlanma âlimi kimlikleri çatışan iki kimlik gibi görünse de bahsedilen kimlikler çatışma ile birlikte birbirlerini besleyen ve Voulgaris'in kendine özgü fikirlerini üretmesine etki eden kimlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Voulgaris, Aydınlanma düşüncesini dini inancı ile birbirlerini destekleyebilecek hale getirmiştir. Böylece Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerini savunmak Voulgaris için Ortodoks doktrinlerden vaz geçiş değil, Ortodoks doktrinlerini rasyonel zeminde yeniden yorumlama biçimi haline gelmekteydi. Bütün bu faaliyetler, Katolik dünyası ile önemli bir mücadele içerisinde bulunan Ortodoks Kilisesinin daha güçlü bir kuruma

dönüşmesine yardımcı olmaları hasebiyle ayrıca önem arz etmekteydi. Rum dünyasının sınırlarının ötesinde, Voulgaris, Aydınlanma fikirlerini eğitim kurumları ve eserleri aracılığıyla çok daha geniş entelektüel çevrelere yaymış, Rum, Osmanlı, Rus ve Avrupa Aydınlanmasının bir parçası olmuştur.

Bütün bunlara ek olarak, geleneksel tarihyazımındaki sınırların geçirimsizliği kanısı, ilmi, siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin etkileşim boyutunu dışarıda bırakmakta ve tarihi olay ve öğelerin çok boyutlu karakterini yansıtmamaktadır. Ancak, kişilerin, metaların ve bilginin dolaşımı her ne amaçla olursa olsun çeşitli toplum ve bireylere temas etmek suretiyle etkileşimi beraberinde getirmektedir. Bu çerçevede, gerek Voulgaris'in çeşitli coğrafyalara göç etmesi gerekse ilmi faaliyetleri ile etkileşimin bir parçası olarak değerlendirilmesi bağlantılı alanların varlığını göstermesi açısından önemlidir. Voulgaris, etkileyen ve etkilenen olarak etkileşimin iki yönlü aktörü haline gelmiştir. Voulgaris'in etkileşim ağları sadece kişisel ilişkilerle değil, aynı zamanda eserlerinin ve görüşlerinin ikinci kişiler tarafından aktarılması ile çok boyutlu bir karaktere sahip olmuştur. Etkileşim ağları kişilerin kariyerlerini, ilmi faaliyetlerini ve hatta kimliklerini etkilemiştir. Voulgaris'in eğitim almak için gittiği Venedik'te tanıştığı Maroutsos kardeşler kendisinin Osmanlı coğrafyasındaki öğretmenlik kariyerinde önemli bir yer tutmaktadır. Yanya, Kozani, Aynoroz ve İstanbul'daki okullarda Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerini öğreten Voulgaris, Rumların Aydınlanma düşüncesiyle tanışmasında öncü bir rol oynamıştır. Voulgaris'in derslerinden ve görüşlerinden etkilenen öğrenciler, Rum Aydınlanma düşüncesini kendilerine özgü fikirlerle sürdürmüşlerdir. Keza Voulgaris'in eserlerinin üretilmesinde ve yayınlanmasında hem ilmi hem de maddi açıdan destek veren Segner, Voltaire, III. Grigorii Ghikas, II. Katerina, Zosimas Kardeşler etkileşim ağının bir parçasıdır. Voulgaris'in etkileşim ağları, 1769 yılında Osmanlı topraklarından

ayrılmasına rağmen bu coğrafya ile olan etkileşiminin ve bilgi aktarımının devam etmesini sağlamıştır. Voulgaris'in etkileşim altında değerlendirilmesi, devletler, toplumlar ve kültürler arasındaki sınırların geçirgenliğine işaret etmektedir.

Geleneksel tarihyazımında karşımıza çıkan başka bir problemlili nokta Osmanlı ve Rusya imparatorlukları arasındaki ilişkiye dairdir. 18. yüzyılın başından itibaren iki devlet arasındaki savaşların artması, Osmanlı-Rusya ilişkilerinin askeri ve siyasi çatışmalar etrafından sınırlı bir anlatıma odaklanılmasına neden olmaktadır. Fakat savaşların beraberinde getirdiği etkileşimler ve göç dalgalarının iki imparatorluk arasındaki siyasi, toplumsal ve kültürel bağları nasıl etkilediği konusuna dikkat çekmek gerekir. Çeşitli teşvikler neticesinde, Habsburg ve Osmanlı topraklarında yaşayan Rumların yoğun bir şekilde göç ettiği 18. yüzyıl Rusya'sında Rumlar çeşitli meslek dallarında ve siyasi, askeri, kültürel ve toplumsal alanlarda önemli rol oynamışlardır. Bu çerçevede Voulgaris, Rusya'nın yeni fethettiği Novorossiya bölgesinde önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgeye başpiskopos olarak gönderilen Voulgaris, dini görevinin ötesinde pek çok siyasi ve toplumsal amaca da hizmet etmiştir. Göç eden Rumların Rusya İmparatorluğu'ndaki yeni hayatlarına entegre olmalarında ve yaşadıkları sorunları çözmelerinde aracı bir rol üstlenen Voulgaris'in Poltava'da kurmuş olduğu okul ile Rum ve Rus entelektüel birikiminin bir arada olduğu müfredatla iki kültür arasında önemli bir etkileşim gerçekleşmiştir.

Rumlar, ekonomik ve siyasi figür olmalarının ötesinde Osmanlı, Avrupa ve Rusya dünyalarının kültürel, ilmi ve toplumsal hayatına katkı sağlamışlar ve bu dünyaların bir parçası olmuşlardır. Bu kapsamda değerlendirilen Voulgaris'in kimliklerinin ve fikirlerinin oluşumunda Avrupa'daki gelişmeler ve etkileşim ağları kadar Osmanlı dünyası ile bağları da etkili olmuştur. Bu çerçevede Voulgaris'in çeşitli unsurlar etrafında değerlendirilmesi, dönemin çok boyutlu etkileşim ağlarının ve çok kimlikli

aktörlerin tespit edilerek bağlantılı alanlardaki varlıklarının ortaya çıkarılması için önemlidir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Hümayûn Tasnifi (HAT), 1665-56.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 134/555 (H-20-11-1139).

Yayınlanmış Eserler

Karamzin, Nikolay, “o knizhnoy trgovle i lyubvi k chteniyu v rossii,” *Vestnik Evropy* 9 (1802): 57-64.

Levashov, Pavel, *Plen i stradanie rossiian u turkov*, (Sankt-Peterburg: Tipografiya Bogdanovicha 1790).

Russell, Alexander, *The Natural History of Aleppo and Parts Adjacent: Containing a Description of the City, and the Principal Natural Productions in Its Neighbourhood, Together with an Account of the Climate, Inhabitants, and Diseases, Particularly of the Plague, with the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, 1, (Robinson 1794).

Sumarakov, Aleksandr, *Oda gosudaryne imperatritse Yekaterine vtoroy, na torzhestvo mira s portoyu otomanskoyu*, (Moskva: Voyennaya Kollegiya, 1775).

Toderini, Giambatista, *De la littérature des Turcs*, 1, (Poinçot, 1789).

Voulgaris, Evgenios, *Rassuzhdeniye na Deystvitel'no Kriticheskoye Sostoyaniye Ottomanskoy Porty*, Çev. Alexander Kruglikov, (Moskva: Univ. Tip. N.Novikova , 1772).

Voulgaris, Evgenios, *Pobednaya Pesn*, Çev. L.I. Sichkarev (Moskva: Imperatorskiy Moskovskiy Universitet 1775).

İkincil Kaynaklar

Anastassiadis, Tassos, “Eastern Orthodoxy. An histoire croisée and connected history approach,” *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain* 2 (2020).

Erişim tarihi: 22 Temmuz 2022. <https://journals.openedition.org/bchmc/463>.

Aktepe, Münir, *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa) 'nin Rusya Sefâreti ve Sefâret-Nâmesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1989).

Applebaum, Wilbur, *The Scientific Revolution and the Foundations of Modern Science*, (Greenwood Press 2005).

Arıkan, Ayşe, “1774 Tarihli Elçilik Hatıratı ve XV.-XVIII. YY. Osmanlı Rus İlişkileri,” *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çankırı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, (2012).

Arsh, G. L., “Grecheskaya Emigratsiya v Rossiyu v Kontse XVIII – Nachale XIX vv,” *Sovetskaya Etnografiya* 3 (1969): 85-92.

Aydüz, Sâlim, “Lale Devri’nde Yapılan İlmî Faaliyetler,” *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 3 (1997): 143-170.

Aynur, Hatice, “I. Mahmûd’un (ö. 1754) Kütüphaneleri ve Tarih Manzumeleri,” *Kitaplara vakfedilen bir ömre tuhfe: İsmail Erünsal’a armağan* 2 (Ülke Yayınları 2014): 681-734.

Barbir, Karl, “The Changing Face of Ottoman Empire in the Eighteenth Century: Past and Future Scholarship,” *Oriente Moderno* 18(1) Ottoman Empire in the Eighteenth Century (1999): 253-267.

Barnett, Susan J., *Idol Temples and Crafty Priests: the origins of Enlightenment anticlericalism*, (Palgrave Macmillan 1999).

Bartlett, Roger P., *Human Capital the Settlement of Foreigners in Russia, 1762-1804*, (Cambridge: Cambridge University Press 2008).

Bastin, George L., "Adaptation," *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Ed. Mona Baker (London-New York: Routledge 2001): 3-6.

Bassnett, Susan, *Translation Studies*, (Routledge 2002).

Batalden, Stephen K., *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, (East European Monographs 1982).

Berkes, Niyazi, *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul:Yapı Kredi Yayınları 2012).

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi*, (İstanbul: Eren Yayınları 1995).

Beydilli, Kemal, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*, (İstanbul: Kronik Kitap 2019).

Blanning, C.W., "The Enlightenment in Catholic Germany," *The Enlightenment in National Context*, Ed. Roy Porter ve Mikulas Téichs, (Cambridge University Press 1981): 118-126.

Bolkhovitinov, Evgenii, "Evgenii Bulgar," *Slovar' istoricheskii o byvshikh v Rossii pisatelyakh dukhovnogo china Greko-rossiyskoy tserkvi 1* (Sankt-Peterburg: Tipografiya Ivana Glazunova 1827): 145-163.

Brower, Daniel R., "Peopling the Empires: practices, perceptions, policies." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8.4 (2007): 841-859.

Bruess, Gregory, *Religion, Identity and Empire: A Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, (Boulder, Colorado:East European Monographs 1997).

Bruess, Gregory, “Sacred Spaces and Imperial Boundaries on Catherine II’s Southern Frontier.” *Canadian Slavonic Papers* 62.3-4 (2020): 296-314.

Burke, Peter, “Cultures of translation in early modern Europe,” *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Ed. Peter Burke ve R. Po-chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press 2007): 7-38.

Burns, William E., *Science in the Enlightenment: an encyclopedia*, (ABC-CLIO 2003).

Bushkovitch, Paul, “The Monarch and the State in 18th-Century Russia,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4.4. (2003): 931-941.

Bushkovitch, Paul. *Büyük Petro*, Çev. Berna Akkıyal (İstanbul: İletişim Yayınları 2018).

Carras, Iannis, “‘Topos’ and Utopia in Evgenios Voulgaris’ Life and Work (1716-1806),” *The Historical Review/La Revue Historique* 1 (2004): 127-156.

Carras, Iannis, “Community For Commerce: An Introduction to the Nezhin Greek Brotherhood Focusing on its Establishment as a Formal Institution in the Years between 1692 and 1710,” *Merchant Colonies in the Early Modern Period* (Routledge 2015): 141-156.

Carras, Iannis, “Connecting Migration and Identities: Godparenthood, Surety and Greeks in the Russian Empire (18th–Early 19th Centuries),” *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (18th–Early 19th Centuries)*, Ed Olga Katsiardi-Hering ve Maria A. Stassinopoulou, (Brill 2016): 65-109

Chadwick, Owen, "The Italian Enlightenment," *The Enlightenment in National Context*, Ed. Roy Porter ve Mikulas Téichs, (Cambridge University Press 1981): 90-105.

Chatzipanagioti-Sangmaister, Julia, "Das Dresdner Manuskript der ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΠΙΚΗΣ ΧΕΡΕΟΝΝΗΣΟΥ von Eugenios Voulgaris," *Wiener Byzantinistik und Neogräzistik: Beiträge zum Symposium vierzig Jahre Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien im gedenken an Herbert Hunger içinde Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, (2004): 83-98.

Cherniavsky, Michael, "The Old Believers and the New Religion." *Slavic Review* 25.1 (1966): 1-39.

Clarke, Samuel, *A Demonstration of the Being and Attributes of God and Other Writings*, Ed. Ezio Vailati. (Cambridge University Press 1998).

Clogg, Richard, "Anti-clericalism in pre-independence Greece c 1750–1821," *Studies in Church History* 13 (1976): 257-276.

Clogg, Richard, "The Greek Mercantile Bourgeoisie: 'Progressive' or 'Reactionary'?" *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Ed. Richard Clogg (Palgrave Macmillan 1981): 85-110.

Conley, Thomas, "Greek Rhetorics After the Fall of Constantinople: An Introduction," *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 18.3 (2000): 265-294.

Conrad, Sebastian, "Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique," *The American Historical Review*, 177.4 (2012): 999-1027.

Coudenys, Wim, "Translation and the emergence of history as an academic discipline in 18th-century Russia," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 17.4 (2016): 721-752.

Cvetkovic, Vladimir, "The Serbian Tradition," *The Orthodox Christian World*, Ed. Augustine Casiday, (Routledge 2012): 130-140.

Çolak, Hasan, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman central administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2015).

Çolak, Hasan, "Aydınlanmanın Osmanlı Dünyasındaki Erken Etkileri ve Ioannis Pringos (1725-1789)," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 29 (2018): 79-102.

Çolak, Hasan, "Amsterdam's Greek merchants: protégés of the Dutch, beneficiaries of the Russians, subjects of the Ottomans and supporters of Greece," *Byzantine and Modern Greek Studies* 42.1 (2018): 115-133.

Çolak, Hasan, "Bilim, İlahiyat ve Siyasetin Merkezinde Bir Osmanlı Münevveri: Kudüs Patriği Chrysanthos Notaras," *Kebikeç* 47 (2019): 35-56.

Çolak, Hasan ve Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A study of early modern patriarchal berats*, (İstanbul: The Isis Press 2019).

Dakin, Douglas, *The Unification of Greece*, (New York: St. Martin's Press 1972).

Davison, Roderic, "The 'Dosografa' church in the treaty of Küçük Kaynarca," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42.1 (1979): 46-52.

Davison, Roderic, "The Turks in History," *Essays in Ottoman History, 1774–1923: The Impact of the West*, (University of Texas Press 1990): 1-28.

Davison, Roderic, ““Russian Skill and Turkish Imbecility”: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered,” *Essays in Ottoman History, 1774–1923: The Impact of the West*, (University of Texas Press 1990): 29-45.

de Madariaga, Isabel, “The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II,” *The Slavonic and East European Review* 57.3 (1979): 369-395

de Madariaga, Isabel, *Catherine the Great*, (Yale University Press 1990).

de Madariaga, Isabel, *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia: Collected Essays by Isabel de Madariaga*, (Routledge 2014).

Delis, Apostolos. “From Lateen to Square Rig: The evolution of the Greek-owned merchant fleet and its ships in the eighteenth and nineteenth centuries.” *The Mariner’s Mirror* 100.1 (2014): 44-58.

Demaras, Konstantinos, *A history of modern Greek literature*, Çev. Mary P. Gianos. (New York: State University of New York Press 1972).

Dialetis, Dimitris ve Kostas Gavroglu ve Manolis Patiniotis, “The Sciences in the Greek Speaking Regions during the 17th and 18th Centuries.” *The Sciences in the European Periphery During the Enlightenment* 2, Ed. Kostas Gavroglu, (Springer Science & Business Media 1999): 41-71.

Didier, Miguel Castillo, *Eugenio Vúlgaris y la Ilustración griega*, (Universidad de Chile, Centro de Estudios Griegos Bizantinos y Neohelénicos “Fotios Malleros” 2019).

Douki, Caroline ve Philippe Minard, “Global history, connected histories: a shift of historiographical scale?,” *Revue d’histoire moderne contemporaine* 54.5 (2007): 7-21.

Dupré, Louis, *The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, (Yale University Press 2004).

Erünsal, İsmail, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 1988).

Eton, William, "A Survey of the Turkish Empire," *The Movement for Greek independence 1770-1821*, Çev. Richard Clogg (London: The Macmillan Press 1976): 46-47.

Faroghi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (Alfa Basım 2017).

Feodorov, Ioana, Yulia I. Petrova ve Virgil Căndea, *Dimitrie Cantemir, Salvation of the Sage and Ruin of the Sinful World*, (Brill 2016).

Firges, Pascal W. ve Tobias P. Graf, "Introduction," *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, (Brill 2014): 1-11.

Fuştei, Nicolae, "Izdatel'skaya deyatel'nost' Mitropolita Gavriila Benulesku-Bodonii," *Codrul Cosminului* 19.1 (2013): 25-46.

Galanakis, E. ve I. D. K. Dimoliatis, "Early European attitudes towards "good death": Eugenios Voulgaris, Treatise on euthanasia, St Petersburg, 1804," *Medical Humanities* 33.1 (2007): 1-4.

Gallant, Thomas W., *Edinburgh History of the Greeks, 1768 to 1913*, (Edinburgh: Edinburgh University Press 2015).

Gavroglu, Kostas ve Manolis Patiniotis, "Patterns of appropriation in the Greek intellectual life of the 18th century," *Revisiting the Foundations of Relativistic Physics*, (Springer, Dordrecht, 2003): 569-591.

Gavroglu, Kostas, Manolis Patiniotis vd., “Science and technology in the European periphery: Some historiographical reflections,” *History of Science* 46.2 (2008): 153-175.

Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation*, II The Science of Freedom, (New York-London: W.W. Norton, 1977).

Golczewski, Frank, “Ukraine,” *The Encyclopedia of European Migration and Minorities*, Ed. K. Bade, P. Emmer, L. Lucassen ve J. Oltmer, (Cambridge: Cambridge University Press 2011):193-207.

Gottlieb, Anthony, *The Dream of Enlightenment: The Rise of Modern Philosophy*, (Penguin Books, 2017).

Grigoriadis, Ioannis N., “Minority Debates on the Future of the Ottoman Empire: Greek and Armenian Nationalist Thought,” *Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Ed. Dominik Gutmey ve Karl Kaser 22 (Zürich: LITT Verlag 2018): 237-255.

Hatzopoulos, Marios, “Oracular Prophecy and the Politics of Toppling Ottoman Rule in South-East Europe,” *The Historical Review/La Revue Historique* 8 (2011): 95-116.

Height, Joseph S., *Homesteaders on the Steppe: Cultural History of the Evangelical Lutheran Colonies in the Region of Odessa, 1804-1945*, (North Dakota Historical Soc. of Germans from Russia 1987).

Herlihy, Patricia, “Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century,” *Harvard Ukrainian Studies* 3 (1979): 399-420.

Herlihy, Patricia, *Odessa Recollected: the port and the people*, (Boston: Academic Studies Press 2018).

Heyberger, Bernard, “East and West: A Connected History of Eastern Christianity,” *Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe*, (Brill 2021): 3-29.

Home, R. W., “Science as a Career in Eighteenth-Century Russia: The Case of FUT Aepinus,” *The Slavonic and East European Review* 51.122 (1973): 75-94.

Horrocks, Geoffrey, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, (London: Longman 2010).

Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire (1552-1917)*, (Cambridge: Harvard University Press 1997).

Huges, Lindsey, *Peter the Great: A Biography*, (New Haven: Yale University Press 2002).

Israel, Jonathan, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1650-1752*, (Oxford University Press 2006).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, (Farnham, Surrey: Ashgate 2004).

İpşirli, Mehmet, “Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler,” *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, (1987): 33-42.

İpşirli, Mehmet, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik Kitap 2021).

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabiî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları 2019).

Jacob, Margaret C., *The Secular Enlightenment*. (Princeton University Press 2019).

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*, 1 (Cambridge: Cambridge University Press 2009).

Jelavich, Charles, “Some Aspects of Serbian Religious Development in the Eighteenth Century,” *Church History*, 23.2 (1954): 144-152.

Jones, Peter, “Introduction,” *Enlightenment World*, Ed. Martin Fitzpatrick vd., (Routledge 2004): 3-9.

Jones, W. Gareth, “Russian Literature in the Eighteenth Century,” *The Routledge Companion to Russian literature*, Ed. Neill Cornwell (London-New York: Routledge 2001): 25-35.

Kabuzan, Vladimir Maksimoviç, *Zaseleniye Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Khersonskoy guberniy) v XVIII–pervoy polovine XIX veka (1719–1858 hh)*, (Moskva: Nauka 1976).

Kalaycıoğulları, İnan, *İbrahim Müteferrika ve Yeni Bilim'in Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2020).

Kamenskii, Aleksandr B., *The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World*, Çev. David Griffiths, (M. E. Sharpe 1997).

Kappeler, Andreas, “Spaces of Entanglement,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 477-487.

Karakaya, Yılmaz, “Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 Tarihli Rusya Sefâretnâmesi,” *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (1996).

Kara-Murza, Alexei A., “Traveler or Fugitive? A New Reading of Nikolai Karamzin's Letters of a Russian Traveler,” *Russian Studies in Philosophy* 55.6 (2017): 410-421.

Kardasis, Vassilis, "Greek Diaspora in Southern Russia in the Eighteenth through Nineteenth Centuries," *Homelands and Diasporas: Greek, Jews, and Their Migrations*, Ed. Mina Rozen, (I.B.Tauris 2008): 161-167.

Katerina, Nakaz, Çev. Evgenios Voulgaris, (St. Petersburg: Tipografiya Akademii Nauk 1771).

Katsiardi-Hering, Olga, "Central and Peripheral Communities in the Greek Diaspora: Interlocal and Local Economic, Political, and Cultural Networks in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *Homelands and Diasporas: Greek, Jews, and Their Migrations*, Ed. Mina Rozen (I.B.Tauris 2008): 169-180.

Kitromilides, Paschalis M., "The Idea of Science in the Modern Greek Enlightenment," *Greek Studies in the Philosophy and History of Science* (Dordrecht: Springer 1990): 187-200.

Kitromilides, Paschalis M., "John Locke and the Greek Intellectual Tradition: an episode in Locke's reception in South-East Europe," *Locke's Philosophy: Content and Context*, Ed. G. A. J. Rogers (New York: Oxford University Press 1994): 217-235.

Kitromilides, Paschalis M., "The Enlightenment and the Greek Cultural Tradition," *History of European Ideas* 36.1 (2010): 39-46.

Kitromilides, Paschalis M., "The Enlightenment and the Greek Cultural Tradition," *History of European Ideas*, 36.1 (2010): 39-46.

Kitromilides, Paschalis M., *Enlightenment and Revolution*, (Harvard University Press 2013).

Kitromilides, Paschalis M., *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek culture in the eighteenth century*, (Princeton University Press 2014).

Kitromilides, Paschalis M., *Religion and Politics in the Orthodox World: The Ecumenical Patriarchate and the challenges of modernity*, (Routledge 2018).

Koch, Svetlana V., "The National Self-Determination Projects of Greece and Bulgaria: The Role of Ethnic Bessarabian Diasporas," *Europe and the Black Sea Region A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)* 22 Ed. Dominik Gutmeyr, Karl Kaser (Zürich:LITT Verlag 2018): 289-311.

Kotsonis, Yanni, "Russia and the Greek Revolution," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 19.3 (2018): 661-670.

Krindatch, Alexey D., "Changing relationships Between Religion, the State, and Society in Russia," *GeoJournal* 67.4 The political Geography of religion: Historical statechurch relations in Europe and recent challenges (2006): 267-282.

Küçük, Bekir Harun, "Early Enlightenment in Istanbul," *Doktora Tezi*, University of California, (2012).

Lebedev, A., "Evgenii Bulgariis, arkhiepiskop slavenskii i khersonskii," *Dreniaia i Novaia Rossiia* 1 (1876): 209-233.

Levitt, Marcuss C., "The Rapprochement Between "Secular" and "Religious" in Mid to Late Eighteenth-Century Russian Culture," *Early Modern Russian: Texts and Contexts Selected Essays by Marcus C. Levitt*, Ed. Lazar Fleishman, (Boston: Academic Studies Press 2009): 269-293.

Levitt, Marcuss C., "Sumarokov: Life and Works," *Early Modern Russian: Texts and Contexts Selected Essays by Marcus C. Levitt*, Ed. Lazar Fleishman, (Boston: Academic Studies Press 2009): 6-21.

Mackridge, Peter, “Some Greek Literary Representations of Greek Life and Language in the Late Eighteenth Century,” *Revista de istorie și teorie literară*, (2016): 171-194.

Mackridge, Peter, “O Voúlgaris fanariótis stichourgós? Sképseis gia ton tselempí Mémnona,” *Evgénios Voúlgaris, O homo universalis tou Ellinismoú*, Ed. Charitonas Karanasios, (Atina: Akadimía Athinón [KEMNE] kai Ierá Megísti Moní Vatopaidíou 2018): 253-267.

Mackridge, Peter, “Enlightenment or entertainment? The intolerable lightness of Phanariot literature 1750-1800,” *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 58.1-4 (2020): 119-138.

Makuljević, Nenad, “Migrations and the Creation of Orthodox Cultural and Artistic Networks between the Balkans and the Habsburg Lands (17th–19th Centuries),” *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities* (17th–19th C.) Ed. Olga Katsiardi-Hering, ve Maria A. Stassinopoulou, (Brill 2016): 54-64.

Mango, Cyril, “The Phanariots and the Byzantine Tradition,” *The Struggle for Greek Independence*, Ed. Richard Clogg, (Palgrave Macmillan 1973): 41-66.

Mantouvalos, Ikaros, “Greek Immigrants in Central Europe: A Concise Study of Migration Routes from the Balkans to the Territories of the Hungarian Kingdom: From the late 17th to the early 19th Centuries,” *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities* (17th–19th C.), Ed. Olga Katsiardi-Hering ve Maria A. Stassinopoulou, (Brill 2016): 23-53.

Marker, Gary, *Publishing, Printing, and the Origins of the Intellectual Life in Russia, 1700-1800*, (Princeton University Press, 2016).

Menchinger, Ethan L., “Intellectual Creativity in a Time of Turmoil and Transition,” *The Wiley Blackwell History of Islam*, Ed. Armando Salvatore, (John Wiley & Sons 2018): 459-478.

Merry, Bruce, *Encyclopedia of modern Greek literature*, (Greenwood Publishing Group 2004).

Mertayak, Aydın, “Nişli Mehmed Ağa’nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1722-1723),” *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gaziosman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (2005).

Munt, Anette Henriette. “The Impact of Dutch Cartesian Medical Reformers in Early Enlightenment German Culture,” Doktora Tezi, University College London, (2004).

Mureşan, Dan Ioan, “The Romanian Tradition,” *The Orthodox Christian World*, Ed. Augustine Casiday, (Routledge 2012): 141-153.

Murphey, Rhoads, “Westernisation in the Eighteenth-century Ottoman Empire: How Far, How Fast?,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 23 (1999): 116-139.

Nicolaidis, Efthymios, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, (JHU Press 2011).

Okenfuss, Max J., “Education and Empire: School Reform in Enlightened Russia,” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 27.1 (1979): 41-68.

Papaiannou, Sophia, “Eugenios Voulgaris’ Translation of the Georgics: an introduction to the first modern Greek translation of Vergil,” *Vergilius (1959-)* (2008): 97-123.

Papakonstantinou, Katerina, “Russian and Ukrainian Archives and the Creation of Databases on the Greek Population and Their Economic Activities in Nineteenth-

Century Azov Port Cities,” *International Journal of Maritime History* 22.1 (2010): 252-258.

Papmehl, Kazimierz Adam, *Freedom of Expression in Eighteenth Century Russia*, (Springer Science & Business Media 2013).

Parastatov, Stavris ve Alla Kondrasheva, “Academic Studies of the Black Sea Region and the Northwest Caucasus (second half of the 18th to the early 19th century),” *Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Ed. Dominik Gutmey ve Karl Kaser 22 (Zürich: LITT Verlag 2018): 313-335.

Patiniotis, Manolis, “Textbooks at the Crossroads: Scientific and Philosophical Textbooks in 18th Century Greek Education,” *Science & Education* 15.7 (2006): 801-822.

Patiniotis, Manolis, “Periphery reassessed: Eugenios Voulgaris converses with Isaac Newton,” *The British Journal for the History of Science* 40.4 (2007): 471-490.

Patiniotis, Manolis, “Eclecticism and Appropriation of the New Scientific Methods by the Greek-Speaking Scholars in the Ottoman Empire,” *Science Between Europe and Asia: Historical studies on the transmission, adoption and adaptation of knowledge*, Ed. Feza Günergun ve Dhruv Raina, (Dordrecht: Springer Science & Business Media, 2011): 193-206.

Patiniotis, Manolis, “The Burden of Translation: Eugenios Voulgaris and the circulation of knowledge in eighteenth-century Europe,” *Journal of History of Science and Technology* 8 (2013): 48-68.

Patiniotis, Manolis ve Sakis Gekas, “Greek Travelers in Eastern Europe at the End of the 18th Century: Shifting Identities and the Production of Knowledge across Borders,” *Diasporas, Circulations, migrations, histoire* 29 (2017): 17-32.

Patiniotis, Manolis, “Between the Local and the Global: History of Science in the European Periphery Meets Post-Colonial Studies,” *Centaurus*, 55.4 (2013): 361-384.

Pektaş, Nil, “The Beginnings of Printing in the Ottoman Capital: Book production and circulation in early modern Istanbul,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16.2, (2015): 3-32.

Pernau, Margrit, “Whither Conceptual History? From National to Entangled Histories,” *Contributions to the History of Concepts* 7.1 (2012): 1-11.

Petrou, Georgia, “Translation Studies and the History of Science The Greek Textbooks of the 18th Century,” *Science & Education* 15 (2006): 823-840.

Petmezas, Socrates, “On the formation of an ideological faction in the Greek Orthodox Church in the second half of the eighteenth century: the Kollyvades,” *Bulletin de correspondance hellénique moderne et contemporain* 2 (2020). Erişim tarihi: 22 Temmuz 2022. <https://journals.openedition.org/bchmc/416#ftn74>

Pipes, Richard, *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia*, (Atheneum Books 1972).

Polatcı, Türkan, *Rusya Sefâretnâmesi (1757-1758)- Şehdî Osman Efendi-*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2011).

Polskoy, Sergey, “Translation of Political Concepts in 18th-Century Russia: Strategies and Practices,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 21.2 (2020): 235-265.

Pireddu, Nicoletta, "Scribes of a Transnational Europe: travel, translation, borders," *The Translator* 12.2 (2006): 345-369.

Proskurina, Vera, *Creating the Empress: Politics and Poetry in the Age of Catherine II*, (Boston: Academic Studies Press, 2011).

Prousis, Theophilus C. "The Greeks of Russia and the Greek Awakening, 1774-1821," *Balkan Studies* 28.2 (1987): 259-280.

Prousis, Theophilus C., "Dēmētrios S. Inglezēs: Greek Merchant and City Leader of Odessa," *Slavic Review* 50.3 (1991): 672-679.

Ragsdale, Hugh, "Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project," *The Slavonic and East European Review* 66.1 (1988): 91-117.

Riasanovsky, Nicholas V., ve Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan Günümüze-*, Çev. Figen Dereli, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi 2014).

Riem, Andreas, "On Enlightenment: Is It and Could It Be Dangerous to the State, to Religion, or Dangerous in General? A Word to Be Heeded by Princes, Statesmen, and Clergy," Çev. Jane Kneller, *What is Enlightenment Eighteenth Century Answers and Twentieth Century Questions*, Ed. James Schmidt, (University of California Press, 1996): 168-186.

Ristovska-Josifovska, Biljana, "The Macedonian Traditional Knowledge System at the Crossroads of Imperial Influences (from the early 18th to the mid-19th century)," *Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)*, Ed. Dominik Gutmey ve Karl Kaser 22 (Zürich: LITT Verlag 2018): 125-153.

Robinson, Thaddeus, "Descartes's Sceptical Teism, Religious Studies," *Religious Studies* 49.4 (2013): 515-527.

Roudometof, Victor, "From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821," *Journal of Modern Greek Studies* 16.1 (1998): 11-48.

Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*, (Cambridge University Press 1968).

Rupke, Nicolaas, "Translation Studies in the History of Science: the example of Vestiges," *The British journal for the history of science* 33.2 (2000): 209-222.

Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni, 1726-1746: yeniden değerlendirme*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2006).

Sarıkavak, Kazım, "Yanyalı Esad Efendi," *TDV İslâm Ansiklopedisi* 43, (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi 2013): 322-323.

Schulze, Ludmilla, "The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century," *The British Journal for the History of Science* 18.3 (1985): 305-335.

Sheenan, Jonathan. "Enlightenment, Religion, and the Enigma of Secularization: A Review Essay," *The American Historical Review* 108.4 (October 2003): 1061-1080.

Shevzov, Vera, "The Russian Tradition," *The Orthodox Christian World*, Ed. Augustine Casiday (Routledge, 2012): 15-40.

Shkurinov, Pavel Semenovich, *Filosofiia Rossii XVIII Veka*, (Moskva: Vysshaya shkola 1992).

Sifneos, Evridiki, "'Cosmopolitanism' as a feature of the greek commercial diaspora," *History and Anthropology* 16.1 (2005): 97-111.

Sifneos, Evrydiki, "Merchant Enterprises and Strategies in the Sea of Azov Ports," *International Journal of Maritime History* 22.1 (2010): 259-268.

Sifneos, Evrydiki, *Imperial Odessa: peoples, spaces, identities*, (Brill 2017).

Sievert, Henning, "Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth Century Ottoman Bureaucrat," *Osmanlı Araştırmaları* 41.41 (2013): 159-195.

Smilianskaia, Elena, "Catherine's Liberation of the Greeks: High-Minded Discourse and Everyday Realities," *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker* (Academic Studies Press 2015): 71-89.

Sorkin, David, *The Religious Enlightenment: Protestants Jews and Catholics from London to Vienna*, (Princeton University Press 2008).

Stáikos, Konstantínos ve Triantaphyllos E. Sklavenitis, *The Publishing Centres of the Greeks: from the Renaissance to the Neohellenic Enlightenment*, Çev. David Hardy, (Athens: National Book Centre 2001).

Stoianovich, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History* 20.2 (1960): 234-313.

Subrahmanyam, Sanjay, "Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia," *Modern Asian Studies*, 31.3 The Eurasian Context of the Early Modern History of Mainland South East Asia, 1400-1800 (1997): 735-762.

Subrahmanyam, Sanjay, "Holding the World in Balance: The Connected Histories of the Iberian Overseas Empires, 1500-1640," *American Historical Review*, 112.5 (2007): 1359-1385.

Susan, Smith-Peter, "Making Empty Provinces: Eighteenth-century Enlightenment regionalism in Russian provincial journals," *Region: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 4 (2015): 7-29.

Taki, Victor, "Orientalism on the Margins: the Ottoman Empire under Russian Eyes," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 321-351.

Teissier, Beatrice, "Crimean Tatars in Explorative and Travel Writing," *Anatolian Studies* 67 (2017): 231-253.

Unat, Faik Reşit, "Şehdi Osman Efendi Sefaretnamesi IV," *Tarih Vesikaları Dergisi* 1.4 (1941): 303-320.

Unat, Faik Reşit, "Kapıcıbaşı Nişli Mehmet Ağa'nın Moskova Sefaretnamesi I," *Tarih Vesikaları Dergisi* 2.10 (1942): 284-299.

Uspensky, Boris ve Victor Zhivov, "*Tsar and God*": *and Other Essays in Russian Cultural Semiotics*, (Academic Studies Press 2012).

Wakabayashi, Judy "Connected History and histoire croisée," *A History of Modern Translation Knowledge*, Ed. L. D'hulst and Y. Gambier, (Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2018): 261-267.

Ware, Timothy, *The Orthodox Church*, (England: Penguin Books, 1997).

Werner, Michael ve Bénédicte Zimmermann, "Beyond the Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity," *History and theory* 45.1 (2006): 30-50.

Whale, Joachim, "The Protestant Enlightenment in Germany," *The Enlightenment in National Context*, Ed. Roy Porter ve Mikulas Téichs (Cambridge University Press, 1981): 106-117.

Whittaker, Cynthia Hyla, "The Idea of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians," *The Russian Review* 55.2 (April 1996): 149-171.

Whittaker, Cynthia Hyla, "Catherine the Great and the Art of Collecting: Acquiring the Paintings that Founded the Hermitage," *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker*, Ed. Di Salvo, Maria, Daniel H. Kaiser ve Valerie A. Kivelson (Academic Studies Press 2015): 147-171.

Wirtschafter, Elise Kimerling, "Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century Russia: Father Platon at the Court of Catherine II," *Slavonic and East European Review* 88 (2010): 180-203.

Wirtschafter, Elise Kimerling, *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia The Teachings of Metropolitan Platon*, (NIU Press, DeKalb, 2013).

Witzenrath, Christoph, "Closing Gaps or Digging Holes?: Linking Imperial Frontiers in the 18th and 19th Centuries," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 17.4 (2016): 897-908.

Wolf, Michaela, "A Voyage into Cultural Translation: Oscillating between East and West in Lady Mary Montagu's Turkish embassy letters (1763)," *Karl Kaser, Europe and the Black Sea Region A History of Early Knowledge Exchange (1750-1850)* 22 Ed. Dominik Gutmeyr, (Zürich:LITT Verlag 2018): 33-50.

Zarinebaf, Fariba, "Models: A View from the Ottoman Margin," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.2 (2011): 489-499.

Zatko, James J., "The Organisation of the Catholic Church in Russia, 1772-84," *The Slavonic and East European Review* 43.101 (1965): 303-313.

Zenkovsky, Serge A., "The Russian Church Schism: Its Background and Repercussions," *The Russian Review* 16.4 (1957): 37-58.

